

743

**INOVĀCIJAS
DAŽĀDOS
VALODAS LĪMENOS**

**ИННОВАЦИИ
НА РАЗНЫХ
ЯЗЫКОВЫХ УРОВНЯХ**

INOVĀCIJAS
DAŽĀDOS VALODAS LĪMENOS

Republikas augstskolu
zinātnisko rakstu krājums

ИННОВАЦИИ
НА РАЗНЫХ ЯЗЫКОВЫХ УРОВНЯХ

Республиканский межвузовский
сборник научных трудов

Latvijas PSR Augstākās un vidējās speciālās
izglītības ministrija

Ar Darba Sarkanā Karoga ordeni apbalvotā
Pēteris Stučka Latvijas Valsts universitāte
Vācu filoloģijas katedra

I N O V Ā C I J A S

DAŽĀDOS VALODAS LĪMENOS

Republikas augstskolu
zinātnisko rakstu krājums

Latvijas Valsts universitāte
Rīga 1975

Министерство высшего и среднего специального образования
Латвийской ССР

Латвийский ордена Трудового Красного Знамени
государственный университет имени Петра Стучки

Кафедра немецкой филологии

И Н Н О В А Ц И И
НА РАЗНЫХ ЯЗЫКОВЫХ УРОВНЯХ

Республиканский межвузовский
сборник научных трудов

Латвийский государственный университет
Рига 1975

Valodas spēks un dzīvīgums ir tās attīstībā. Lai varētu veikt arvien mainīgās sabiedriskās dzīves pieaugošos saziņas uzdevumus, nepieciešams attīstīt un pilnīgot valodas izteiksmes līdzekļus, to formas un nozīmes. Šī attīstība valodā noris gan spontāni, gan arī valodas lietotāju kolektīva apzinātas darbības rezultātā. Izsekot šīm pārmaiņām valodā, saskatīt to pozitīvās tendences un tās veicināt, censties skaust un novērst nevēlamās parādības - tas ir viens no svarīgākajiem valodnieku uzdevumiem. Šim uzdevumam savā rakstu krājumā pievērsušies republikas valodnieki - latviešu, krievu un svešvalodu speciālisti, aplūkodami dažādu valodas līmeņu aktuālās mainīgās iezīmes.

Rakstu krājums domāts filologiem, pedagogiem un filoloģijas specialitāšu studentiem.

Сила и жизнённость языка в его развитии. Для удовлетворения все возрастающих потребностей общения в интенсивно развивающейся жизни общества необходимо развивать и совершенствовать выразительные средства языка, его формы и значения. Это развитие в языке происходит как стихийно, так и путем сознательной деятельности носителей языка.

Проследить за этими изменениями, отметить положительные тенденции и стимулировать их, а также устранять нежелательные языковые явления - одна из самых важных задач языковедов.

К решению этой задачи на разных языковых уровнях обратились в своих работах языковеды республики - специалисты латышского, русского и иностранных языков.

Сборник рассчитан на филологов, педагогов и студентов различных филологических специальностей.

Redakcijas kolēģija:
Редакционная коллегия:

A. Ahero, T. Kerola, I. Orlovska (galv. red.),

S. Raga, J. Raškēvičs, E. Soida.

V

Т. В. ЛЯГУТА

ПРОЯВЛЕНИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ПРИРОДЫ РАЗГОВОРНОЙ
РЕЧИ В СЕМАНТИКЕ

В некоторых сочинениях, затрагивающих проблемы разговорной речи, подчеркивается ее нетворческий, шаблонный характер. Например, Ш. Балли пишет:

"... Среднему носителю языка чуждо сознательное творчество как в литературе, так и в языке".¹

Л. В. Щерба придерживается прямо противоположной точки зрения:

"Я думаю вообще, что литературный язык меньше сам создает, чем берет созданное жизнью, а языковая жизнь бьет и кипит главным образом в разговорном

¹ Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961, с. 333.

языке отдельных человеческих группировок".¹ "Можно сказать, что все изменения языка, которые потом проявляются и в монологической речи, куются и накапливаются в кузнице разговорной речи".²

Тот же взгляд на природу разговорной речи выражен и в работах Л.С.Ковтуна :

" Творческий элемент присутствует в разговорной речи не как нечто добавочное, а как один из ее ведущих признаков. И в этом она сходна с речью художественной".³

При типизации разговорной речи в художественной литературе творческий элемент ее должен отражаться и даже усиливаться. Среди художников слова одним из наиболее чутких к творческим возможностям речи во всех ее социальных разновидностях был М.Горький.

Наиболее ярко творческие возможности разговорной речи проявляются в семантике, что связано с самой природой этого уровня языка. Семантические изменения, опираясь на общенародные значения, менее всего затрудняют понимание речи и более всего придают ей яркий индивидуальный характер.

1 Шерба Л.В. Современный русский литературный язык. - Избранные работы по русскому языку. М., 1957, с.126.

2 Там же, с.126.

3 Ковтун Л.С. Сближение обиходно-разговорной речи с художественной. / По тексту стихотворения Ев.Евтушенко " Барселонские улочки"/.- В сб.: Поэтика и стилистика русской литературы, Л., 1971, с.372. См. также Л.С. Ковтун. Разговорный язык в художественном тексте / М.Горький- один из создателей языка русской художественной литературы нового времени/ - В сб.: Вопросы стилистики, 1969, вып.3, Саратов.

Данная статья представляет собой анализ речи персонажей цикла горьковских рассказов "По Руси" для выяснения характера отражения в ней различного рода семантических преобразований, свойственных разговорной речи. Цель статьи - показать многообразие творческих свойств разговорной речи и проанализировать на данном материале отражение их в художественном тексте.

Творческий элемент разговорной речи вытекает из ее характерных особенностей. Во-первых, разговорная речь тесно связана с ситуацией. Начиная разговор, никто из говорящих не знает точно, как он будет протекать. Во-вторых, разговорная речь спонтанна - обдумывание происходит одновременно или почти одновременно с произнесением. В-третьих, разговорная речь аффективна, что приводит к ее повышенной образности. Образные средства речи, во всяком случае отбор их для применения в данном акте речи, также не могут быть подготовлены заранее, а возникают уже в процессе говорения. В-четвертых, темп разговорной речи сравнительно высок, присутствие собеседника не позволяет делать большие паузы, что способствует созданию новых слов и значений.

В речи персонажей цикла рассказов М. Горького "По Руси" отмечены следующие виды творческого преобразования семантики слова:

I. Возникновение новых переносных значений.
I. Контекстуальные значения. Обычно такие значения поддерживаются наличием однокоренных слов или слов того же семантического поля.

Так, в рассказе "Легкий человек" Самка говорит автору - проходящему о встреченной ими ранее монашине:

"... Здоровенная женщина! Наверное - лавочницей

была , обличье - бакалейное." / Легкий человек, 359/.¹

Выделенное слово связано обычно с понятием мелкой лавочной торговли, но здесь оно соотносено с внешностью человека . Чтобы уяснить смысл прилагательного бакалейный в этом контексте, следует обратиться к портрету монахини, данному автором:

" Впереди Сашки стоит , перебирая четки, Большая монахиня в клобуке; Сашка - по плечо ей и привстает на цыпочки , чтоб заглянуть в ее круглое лицо , в невидимые ему глаза - - .² Монахиня , чуть наклонив голову, двигает шеей и смотрит на него, как сытая кошка на мышь - - " . / Легкий человек, 358 /.

В соотношении с отмеченными определениями слово получает контекстуальное переносное значение - 'такой, как у лавочника, полный, упитанный / о внешности человека/'. В Словаре современного русского литературного языка³ такое значение слова бакалейный не зафиксировано.

В конце рассказа " Нилушка" старик Вологонов, стоя над трупом мальчика, вслух думает о своей недалекой уже смерти. Он избегает употреблять слово смерть

I Горький М. Собрание сочинений в 30-ти томах, т.II, М., 1951. Все цитаты приводятся по этому изданию с указанием в скобках названия рассказа и страницы.

2 Знаком - - отмечен пропуск текста в цитате.

3 Словарь современного русского литературного языка в 17-ти томах, т. -Л., 1980-1985. В дальнейшем сокращенно именуется ССРЛЯ. Во всех случаях, когда нет ссылок, анализируемое слово или значение в этом словаре не описано.

и истонимически использует косвенный ее признак, только что замеченный им:

" Крестьясь неверною рукой, он смерил труп Нилушки внимательным взглядом - - и молвил угромо: - Больше стал, увеличила смерть. Да ... вон оно! И я скоро вот эдак же окончательно выпрямлюсь." / Нилушка, 85 /.

Сочетание слов окончательно выпрямиться получает эфемистический контекстуальный смысл ' умереть '.

2. Эмоционально окрашенные переносные значения, обусловленные аффективностью разговорной речи. Такие переносные значения менее тесно связаны с конкретным текстом, чем в только что рассмотренных случаях . Подобное значение слов не обязательно создается в акте речи, часто оно оказывается характерным для данного персонажа.

" - В нетрезвом состоянии души надел профессору шубу, шапку и пропил сию арматуру". / Колтунов. Книга, 283 /.

Слово арматура в этом контексте имеет значение ' снаряжение, принадлежности '. Здесь шутиливо переосмысливается устарелое теперь значение слова арматура - ' вооружение '.² Характерно, что в современной разговорной речи в таком шутиливом метафорическом употреблении чаще встречается слово дослехи.

Старый крестьянин дядя Иван так говорит о человеке, совершившем отцеубийство:

I Контекстуальное переносное значение возникает также в словах грех в речи монаха /"Страсти-Мордасти", 377/ и забава в речи Лохова /Вечер у Сухомяткина, 271-272/.

2 ССРЛЯ, т. I, стлб. 187.

" - Вот это и есть самый мастер, - громко и негодуяще сказал старик, кивнув головой в дверь избу ". / Итичий грех, 297 /.

В общепародном языке слово мастер имеет несколько переносных значений, в том числе и оценочного характера. Основой такого переноса всегда, однако, служит положительная характеристика, в данном же случае слово несет на себе резко не-добрытельную оценку, что подчеркнуто и в авторском тексте:

" негодуяще сказал старик ". Слово мастер получает значение - ' тот, кто сделал что - н. весьма искусно ' - и имеет ироническую окраску.^I

II. Сопоставление разных значений слова. В этих случаях творческий характер речи заключается не в создании какого-то нового слова или значения, а в столкновении разных смысловых граней одного слова или близких слов. Неожиданность сопоставления останавливает внимание слушающего, подчеркивая этим смысл сказанного, выделяя наиболее важное слово или проявляя отношение говорящего к данному событию или явлению.

Такое столкновение значений может происходить в высказывании одного персонажа:

I См. также эмоционально окрашенное переносное значение у слов подлец в речи Ленки / "Страсти-мордасти", 372/, жулик в речи дьякона / Тимка, 337 /, машинаст в речи Конева / Женщина, 151 /, аппарат в речи Хорвата / Кладовце, 99 /, яд в речи плотника-сектанта / В ущелье, 178/, подвиг в речи Осипа/Ледоход, 19/, нарисовать у негужа/Ледоход, 21/, рисак в речи Конева / Женщина, 131/, князь в речи Губина / Губин, 53/, серба в речи солдата / В ущелье, 158, 171, 174/.

" Поступил в окружной суд регистратором, - у меня документ важный украли. Незадача! Из суда - под суд ... " / Панашкин автору. Вечер у Панашкина, 253/.

В первом случае слово суд в свободном употреблении - ' государственное учреждение, разбирающее уголовные или гражданские дела '. Сочетание его с предложением из здесь, как часто в живой речи, семантически насыщено, не буквально. Оно означает - ' из органа, который властен судить ' под суд - т.е. ' в подсудимые '.¹

Особенно ярко столкновение значений проявляется в диалоге, когда один из собеседников повторяет слово, произнесенное в предыдущей реплике, но уже в другом значении:

" - Как ты думаешь - за что он / Хлебников / тебя не любит? - Больно мне нужно думать о нем, - равнодушно сказал Тимка - - . " / Тимка, 345 /.

В реплике Хлебникова глагол думать имеет значение - ' иметь мнение, суждение '. Тимка употребляет этот глагол в значении - ' мыслить, размышлять о ком-н! '

В ответной реплике произнесенное собеседником слово не обязательно повторяется, но контекст указывает на изменение его семантики:

" Помолчал / Тимка / , качал головой и вздохнул: - Беда! - Какая? - Так . И с явным удивлением заговорил тихонько: - На что мне она, торговка эта? " (Тимка, 347).

1 Ср. ССРЛЯ, т. I4, стлб. II45-II46.

2 ССРЛЯ, т. 3, стлб. II58.

В реплике Тимки беда - общая характеристика состояния. В вопросе проходящего - 'горестное происшествие'.¹

В отдельных случаях вместо повторения слова во второй реплике используется его синоним:

" Друзок мой парикмахер Мозжухин - в еврейку влюбился... - Парикмахеры народ бессмысленный, они всегда либо картежники, либо- еще что-нибудь... - Конечно, - еврейка тут ни при чем, все едино-женщина, любовь с верою не считается. - Это - плохо ... - Да, нехорошо вышло: утопился он ... " / Панашкин и Брундукон. Вечер у Панашкина, 255 /.

Слово плохо имеет здесь значение 'предосудительно', его синоним нехорошо употреблен в значении 'печально'.²

Степень осознанности творческого акта при сопоставлении значений различна - преобразование семантики может остаться совершенно незамеченным говорящим, как в цитированном тексте из рассказа "Тимка", а может быть применено сознательно, например для создания каламбура:

" - Ты слышала? - спрашивает она / Зиночка/. - Поехала я сегодня новых лошадей пробовать, а они вдруг и попосели... Хозяин шутит: - Тебе бы самой попосети пора! - То есть как это? - невинно спрашивает она. - Н-ну, будто не понимаешь... " / Вечер у Сухомятки-

1 ССРЯ, т.2, стлб. 312.

2 ССРЯ, т.9, стлб. 1443, 1445 и т.7, стлб. 1263.

на, 262 /.

Понести - ' помчаться без управления' и ' забеременеть'.¹

Случай сопоставления значений различаются также по степени расхождения этих значений. Тут возможно:

I. Столкновение омонимов:

" - Всякий человек, каков он ни есть, должен есть, - вот те и вся прамудрость! Значится: разумеите язми и покоряйтесь! - говорит он. - В этом - и математика... " / Панашкин. Вечер у Панашкина, 251 /.

В следующем тексте омонимические значения совмещены в одном слове:

" Но солдат продолжал: - А чего испугались? Христос- батюшко ти то помер...- Чать, он воскрес опосля того,- обижено пробормотал мордвин, а Боев заорал на него: - Ты- молчи, щенок! Твое дело рассуждать про то? Воскрес! Седни- пятница, а не воскресение!" / Ледоход, 28 /.

В слове воскресение создается двойной план: ' возвращение к жизни / об умершем/' и ' день недели'.² Весь предшествующий контекст и употребление глагола воскреснуть указывают на первое из них, а ближайший контекст -на второе.

2. Использование разных значений одного слова:

" - Ты бы лучше житие Варвары Великомученицы прочитал,- посоветовала она / Лина/ . - "Ведь это твоей мамаше ангел.- А вы- мой ангел , - сказал я, и даже,

1 ССРЛЯ, т.10, стлб. 1233-1234.

2 ССРЛЯ, т. 2, стлб. 699.

покинется, басом сказал. - - Через некоторое время в кухню пришел хозяин и, строго взмахнув длинными волосами, погрозил мне пальцем: - Ты, зверь! Ты что сказал Олимпиадке? - Что она похожа на ангела, - сознался я". / Приветник, 302-303 /.

Влюбленный мальчик ассоциирует слова об ангеле с выражениями героев романов,¹ признаваясь тем самым в любви. Отвечая на упрек хозяина, он пытается смягчить сказанное и придает этому слову основное его значение - 'неземное существо, вестник бога'.

3. Изменение предметной отнесенности слова при сохранении его значения:

" Бот, солдат перерезал одну / доску/... - Это он напрасно, необходности не было... Как же не было? Он половинку в кабак снес... " / Осип и автор. Ледоход, 22 /.

Значение слова - 'необходимость, потребность'², "наблюдающий" имеет в виду только производственную потребность, а Осип придает слову необходность иронический оттенок.

При сопоставлении значений в одном из употреблений могут происходить различные семантические изменения.

1. Образование нового значения:

Герой рассказа "Губия" видел, как жена купца Биркина шла ночью к любовнику, и хочет рассказать об этом мужу:

1 Мой ангел - "ласковое обращение, особенно к любимой женщине". См. ССРЯ, т. I, столб. 137.

2 ССРЯ, т. 7, столб. 160.

" Наняли они / Биркины / меня колодец чистить, а я бы им в ту же цену - все вычистил ... это мне удовольствие! " / Губин автору. Губин, 58 /.

Глагол чистить употреблен здесь в прямом значении - 'освободить от грязи'.¹ Однако слово грязь кроме прямого имеет и переносное значение, связанное с моральным планом.² На основе этого переносного значения возникает переносное употребление глагола вычистить - 'раскрыть порочное поведение, бесчестные взаимоотношения людей'.

2. Возникновение двойного плана:

" - - Парень протягивал руки к ней / подруге Татьяны/ и увещывающим голосом говорил: - У нас город-хорош! Трактиров, церквей, домов каменных... а в одном трактире - машина играет ... все, что хошь... все песни! -И в дураки тоже играет, - тихонько бормочет Конев - - ". / Жендина, 130 /.

В этом тексте происходит смена значений слова играть: 'исполнять какое-н. музыкальнсе произведение' и 'заниматься чем-н. для развлечения, забавляться'.³ Двойной план возникает в слове дурак. В терминологическом сочетании играть в дураки / название карточной игры/ в нем оживляется исходное значение 'глупый, тупой человек'.⁴

3. Возникновение переносного или образного смысла:

" - - Он / Панашкин / рассказывал: - Пять лет

1 ССРЯ, т.17, стлб. 1059.

2 ССРЯ, т.3, стлб. 458.

3 ССРЯ, т.5, стлб. 25,27.

4 ССРЯ, т.3, стлб.1161-1162.

жил я с нею незаконным браком, но - в сияющей любви. Это был даже не человек, а - хрусталь необыкновенной прозрачности. Умирала - взяла меня за руку, - шепчет: " Митя, добрый друг, спасибо же тебе, завяла бы я без твоей любви, как без солнца цветок". Это она, видите ли, потому, что была старше меня на двенадцать лет, да и милосердием не отличалась, - ряба, курноса и ... вообще... Однако душа у нее была -воистину - цветок! Замечательная душа!" / Вечер у Панашкина, 292 /.

Любовь Панашкина в словах его жены сопоставляется с солнцем, без которого не может жить цветок, а для него цветок- это душа жены, прекрасная и нежная. В первой реплике - сравнение, во второй- образное значение слова.¹

III. Переосмысление слова по созвучию.

1. Один из компонентов, соотносимых в структуре диалога, реально не имеет значения, а лишь напоминает своим звучанием какое-то слово:

" - - Он / новорожденный / сжал кулак и орет, орет, словно вызывая на драку с ним:- Я-а... я-а... - Ты, ты! Утверждайся, брат, крепче, а то ближние немедленно голову сторвут... " /Рождение человека, 13/.

2. Полнозначные, но искаженные слова представляются лишенным смысла звучанием:

" - - Сзади на него /Устина/ лезет испуганный Яван и тоже кричит: - Гирь бул по пуд четырь, бачка. стан - таги! Куда девал - не снай!- Бултыри, ста-

1 См. также столкновение в диалоге разных значений слов кожа / Зрители, 324/, тесно / На пароходе, 122/, хотеть-хотеться / Тамка, 342 /, игра / Калинин, 203/ пойти, ходить, мид, найти, искать, / Женщина, 143-144/, писа-тель / Светосерее с голубым, 275/.

двери , - орет Устин , толкая ногами , - дьяволы ! Тыду лет живете... " / Ералаш , 232 /.

3. Однозначное слово переосмысливается по созвучию для создания каламбура :

" Диканька кричит : - А по-моему , а по-моему... - Ты меня помоями твоими не угощай , - на всю улицу откли- чается зубастая Павла " / Кладбище , 97 /.

IV. Столкновение значений слова между репли- кой и авторским текстом. Авторский текст при этом как бы выполняет роль реплики. Такое преобразование семан- тики свойственно повествовательной прозе в отличие от драмы :

" - А между прочим , для чего дается нам жизнь? - спрашивает Панашкин и отвечает сам себе : - Чорт знает , для чего , если подумаешь... Меня занимает другой вопрос : кому нужна , кого веселит эта злая карикатура на жизнь? " / Вечер у Панашкина , 260 /.

Панашкин говорит о существовании , состоянии всего живущего.^I В авторском тексте слово жизнь в значении - 'образ существования , при котором полностью проявляются физические и духовные силы человека'. Это жизнь , какой она должна быть ,

Авторский текст может заменять одну из реплик описанием действия персонажа :

" А через несколько дней и Егоршин перевелся на другую станцию. - Это , брат , не поможет тебе , - ска- зал ему Колтунов , помощник начальника станции , проща- ясь с ним. - Тебе в землю надобно переводиться : от горы

I ССРЛЯ , т.4 , стлб. 141.

никуда кроме как в землю... / Книга, 282 /.

Выражение Колдунова переводиться в землю получает переносное значение — "умирать". Фразеологизм, вошедший в сленг речи, соотносится с общенародным гонимым идти в землю — "умереть, быть похороненным".

Языковой стилистикой прозы оказывается в этих случаях близка к разговорной речи, чем драма. В драме здесь необходима была бы реплика, в которой были бы употреблены переосмысленные слова. В разговорной речи соотносительное значение бывает дано в ситуации, а в новаторской прозе в авторском тексте.

В результате анализа речи персонажей цикла рассказов М. Колдунова "По Гусю" становится очевидным, что в ней широко представлены именно те черты разговорной речи, которые связаны с ее творческой природой, особенно с пространственным воображением. Творческие потенции естественной речи в художественном тексте усилены, факт их проявления намного больше, чем в живой речи.

Анализ материала подтверждает вывод о том, что разговорная речь является творческой по своей природе и в этом сходна с художественной.

" ПОЛЕ ПРИЗНАКА " И НЕОЛОГИЗМЫ

Исследования последних десятилетий в области лингвистики тесно связаны с насущными задачами изучения и освоения языка. Возникновение проблем и их решение исходит прежде всего из вузовской аудитории, на что и указывают многие лингвисты в своих работах / В.Бондзио, И.Эрбен, Е.Драх, Л.Вейсгербер и многие другие /. В.Бондзио образно говорит о конфронтации лингвиста с проблемами в процессе преподавания языка.¹ Если такая постановка вопроса справедлива в отношении изучения родного языка, то, когда дело касается изучения иностранного языка, она становится плодотворной необходимостью.

Изучая иностранный язык, необходимо сравнивать его с другими языками и в первую очередь с родным языком. Это заставляет глубже вникать в языковые явления, детальнее их рассматривать, исходя из практической необходимости более ясного донесения до слушателей особенностей иностранного языка. В.Флеминг отмечает в частности, что как раз в процессе изучения немецкого языка как иностранного очень рано были осознаны все преимущества введения в преподавание теории валентности, в то время как в преподавании немецкого языка как родного еще до сих пор почти не обращено на этот момент никакого внимания.²

Настоящая работа ставит себе целью анализ одной из проблем немецкой лингвистики, касающейся непосредственно преподавания немецкого языка — а именно, применение положений рассмотрения языка как системы на материале номинативного словообразования современного немецкого языка: отдельные случаи валентных связей морфем, определение отношений между составляющими сложной словарной единицы как отношения между составляющими микросистемы.

При этом валентность рассматривается как различные аспекты возможностей соединения морфем внутри сложного слова.

Сложное слово предполагается как некоторая микросистема. Связи, в которые вступают между собой составляющие сложного слова, подчиняются морфологическим, синтаксическим и семантическим закономерностям. Соответственно эти связи можно назвать морфологической, синтаксической и семантической валентностью сложного слова. Поскольку же эти связи происходят в н у т р и сложного слова, то все эти разновидности валентности следует уточнить определением - внутренняя валентность сложного слова.

Морфологическая и синтаксическая внутренняя валентность в известной мере ограничена законами морфологии и синтаксиса. Так, например, слова типа Substantiv + Verb характеризуются тем, что только определенное число существительных сочетается с глаголами, в свою очередь законы синтаксиса предусматривают, например, употребление глаголов типа - punktschweißen только и преимущественно в инфинитиве.

Семантическая внутренняя валентность не может опираться на какие-либо определенные законы. В данном случае при выявлении закономерностей семантических сочетаний двух компонентов используются положения семантического поля и возможных сочетаний между первым и вторым компонентами сложного слова в рамках этого поля.

Рассмотрение внутренней валентности сложного слова происходит на основе упомянутых предпосылок.

Сложное слово.

Проблема сложного слова и в частности сложных номинативных единиц в немецком языке достаточно полно рассмотрены лингвистами. Несмотря на это, вопросы структуры сложного слова и в особенности вопрос синтактико-семантических отношений внутри сложного слова все еще продолжает интересовать лингвистов.

Структурная классификация сложных слов / полносложные-неполносложные / с точки зрения синхронной лингвистики не имеет достаточных оснований. В.Флейшер считает, что от такого деления вообще надо отказаться, так как оно нецелесообразно.³

Для раскрытия синтактико-семантических отношений внутри сложного слова соединительный элемент, как правило, не имеет значения.

Деление же сложных слов по признакам синтактико-семантических отношений внутри слова остается неизменным. Указания на эти отношения находятся как бы на поверхности, облегчая и упрощая процесс классификации слов. Наибольшую и самую продуктивную группу внутри сложных слов образуют так называемые определительно-подчинительные или атрибутивные сложные слова. Отношения компонентов внутри такого слова упрощенно сводятся к ставшей уже классической формуле, согласно которой отношения между первым и вторым компонентом атрибутивного сложного слова идентичны отношениям между определением и определяемым словом.

Семантические же отношения внутри слова дают основание лингвистам говорить о фактически невозможном уточнении и классификации сложных слов. Обычно за основу классификации берутся такие слова, которые наиболее ярко отражают существующие связи между явлениями действительности. Это определяет наличие большого количества классификаций: например Дуден / Н.Гребе / выделяет 10 групп, В.Юнг - 4 группы, В.Шмидт - 17 групп, О.Бехагель - 8 групп /.

Часто атрибутивные сложные слова, имеющие в качестве второго компонента одно и то же слово, в зависимости от определителя показывают совершенно различные семантические отношения между компонентами. Так, например, слова - *Schaumwein, Rotwein, Rheinwein* - имеют общий второй компонент - *wein*. Первые же компоненты указывают на особые признаки, отличающие в данном случае один сорт вина от других сортов. Тогда семантические отношения внутри слова раскрываются следующим образом: - *a/ Wein, der schäumt (beim Einschenken),*
т.е. результат действия
б/ der rote Wein - акцент делается на *ц в е т*
В/ Wein aus dem Rheingebiet -
т.е. подчеркивается место производства или происхождения.

Такие случаи не единичны, и они усложняют деление сложных слов по в известной мере установившейся сетке, отображаю-

щей семантико-семантические отношения между компонентами. Действительно, такое деление становится неустойчивым, как только мы предположим, что, как в данном случае, все три слова могут деноминативно совпадать между собой. Не говоря уже о таких окказиональных образованиях, как например: "Der Wein war grünlichgelb, er hatte seinen Duft und seine herbe Beschaffenheit schon in der Farbe, Mondwein, dachte sie, Nachtwein, Erinnerungswein." (Chr. Wolf. Der geteilte Himmel.),

эти семантико-семантические отношения между компонентами слов - Mondwein, Nachtwein, Erinnerungswein - могут быть раскрыты весьма относительно и даже условно не выйдутся в принятую классификацию. Попытка распределить такие слова по группам, предсказывая, например, в грамматике Дудена / П. Греббе /, приводит к известному рассеиванию внимания и не дает возможности представить себе полную картину действительных и потенциальных соединений компонентов.

На то, что существующая классификация сложных слов не может удовлетворить лингвиста, указывает в частности Ч. Карр.⁴ В основном он согласен с делением сложных слов по Гриму, но подчеркивает, что оно далеко не полное. Сам А. Гримм сетовал на то, что грамматисты черпают свои лингвистические знания из словарей, а не в глубине.⁵

Действительно, отношения между компонентами, лежащие в основу классификации сложных слов, не затрагивают глубинных отношений между компонентами и их оттенками.

Сложное слово и словосочетание.

Сложное слово немецкого языка представляет собой единство формы и содержания. Преобразование формальной стороны сложного слова, т.е. преобразование сложного слова в словосочетание, влечет за собой и изменения в содержательном плане. Поэтому в грамматиках немецкого языка обычно вводится примечание, что сложное слово и адекватное ему словосочетание не идентичны. Ссылка на то, что сложные слова восходят к древним сочетаниям самостоятельных единиц и к обычно писать их в определенной последовательности, относится лишь к определенной группе слов.

Синтактико-семантические отношения внутри сложного слова, как правило, выявляются путем трансформации сложного слова в словосочетание. С. Морщицец считает, что отклонения внутрисложного слова определяются знанием соотношений между явлениями окружающей среды, которые он называет "Sachsteuerung", "Diese, auf Sachkenntnis beruhende stoffliche Steuerung..... findet von den konkreten, durch die Texteinheiten bezeichneten Gegenständen, Prozessen usw. aus statt." ⁶

Мы определяем это явление в лингвистике как Фактор Денотативного Допуска, или в дальнейшем сокращенно - ФДД. ФДД является экстралингвистическим фактором, влияющим только на содержательную структуру сложного слова, действие которого проявляется в опорном по отношению к сложному слову словосочетании. Формальная же характеристика сложного слова в процессе преобразования последнего в словосочетание "приноравливается" к выявленным семантическим отношениям между компонентами, т.е. опирается на ФДД. Под словом "приноравливается" мы понимаем интуитивно-грамматическую реакцию на выявление семантических отношений между компонентами сложного слова. Так например, в слове *Regenschirm* мы тотчас же увидим словосочетание - *Schirm gegen Regen*, а в слове - *Blumentopf* - словосочетание - *Topf mit Blumen* и никак не наоборот.

Такое "приноравливание", основанное на "знании соотношения явлений действительности", может быть различного типа. Основными являются следующие:

Тип 1. <i>Blumentopf</i>	<i>Topf mit Blumen</i>
<i>Regenschirm</i>	<i>Schirm gegen Regen</i>
Тип 2. <i>Freundeskreis</i>	<i>Kreis der Freunde</i>
<i>St_{sub.sing}</i>	<i>Subst_{plur.}</i>
Тип 3. <i>Mühnerei</i>	<i>Ei eines Hühns</i>
<i>St_{subst.plur.}</i>	<i>° Subst. sing.</i>

Тип 4. Mannshand (Männerhand)	Hand eines Mannes
Manneswort	Wort eines Mannes
Männersache	Sache eines Mannes
Mannentreue	Treue eines Mannes

Исключением являются сравнительно немногие слова, у которых формальная сторона регулирует их преобразование в адекватное словосочетание, например:

Kinderliebe	Liebe zu den Kindern
Kindesliebe	Liebe des Kindes
Kinderbett	Bett für die Kinder (für ein Kind)
Kindbett	Idiom

Следовательно, применение ФДП при преобразовании сложного слова в словосочетание оказывается возможным в случаях -

а/ когда отношения между денотатами, соотносимыми с компонентами, полностью совпадают с отношениями между членами опорного словосочетания; / Тип I /

б/ когда сложное слово формально не совпадает с словосочетанием, т.е. когда при преобразовании сложного слова в спориле ему словосочетание необходима логическая поправка, выраженная в изменении грамматической формы компонента / Тип 2,3 /.

в/ когда грамматическая форма первого компонента безразлична для оформления сложного слова в словосочетание.

Однако, такой способ выявления синтактико-семантических отношений между компонентами сложного слова можно рассматривать лишь как начальную фазу анализа. Огромное количество слов не поддается однозначному преобразованию в словосочетание.

Очевидно, что требуется более глубокое проникновение в природу отношений между компонентами сложного слова. Такое в частности предложено Х.Бринкманом. Х.Бринкман определяет второй компонент сложного слова как многогранно разчлененное словарное поле. Разницу же между сложным словом и словосочетанием он видит в следующем: " В таких слож-

ных словах второй член является словарным полем, которое определяется понятием, первый член называет место в этом словарном поле. *Kleiderstoff* отличается от *Mantelstoff*, *Gardinenstoff* и т.д. Это в свою очередь означает, что в сложном слове первый компонент представляет собой существенно другое, чем то же существительное в родительном падеже / *Stoff des Kleides* /; существительное в родительном падеже указывает на действительное, точно определенное место / *Stoff an ihrem Kleide* /, которое занимает названное явление, в то время как первый член сложного слова *Kleiderstoff* не направлен на определенный предмет, а обозначает только понятийное различие." ?

Сложное слово тем самым предстает как некая микросистема, внутри которой наблюдается более малкое деление на отдельные группы.

Принимаем за доказанное, что второй компонент сложного слова представляет собой "словарное поле", которое определяется понятием, а первый компонент указывает на различие между отдельными элементами этого словарного поля или иными словами - на признаки. Основываясь на сказанном, определяем первый компонент сложного слова как "поле признака".

К вопросу о морфологической структуре сложного слова.

Прежде чем перейти к детальному анализу "поля признака" остановимся кратко на определении морфологической структуры сложного слова. Следует сразу же оговориться, что речь, как здесь, так и в дальнейшем идет о сложных номинативных единицах.

Морфологическая структура сложных номинативных словарных единиц определяется двояко: основосложение и словосложение. Определение "основосложение" встречается в работах советских лингвистов, в частности у К.А.Левковской, О.С.Ахмановой, А.И.Смирницкого и других. М.Д.Степанова, не обращая полностью термин "основосложение", все же считает целесообразным условно употреблять термин "словосложение", "поскольку компоненты сложного слова, не являясь словами, в то же время всегда соотносимы со словами или с соединениями слов, т.е. "находят опору" в самостоятельных лексемах."

В дальнейшем, при выявлении моделей словообразования немецкого языка М.Д. Степанова определяет модель сложного слова как соединение двух основ $L_2 = L_1 + L_1$, где L_2 - вторичная основа, а L_1 - первичная основа. В качестве примеров приводятся слова - Tischtuch, grasgrün.⁸

В немецкой грамматике сложное слово определяется как соединение с л о в. Так например В.Хеншен говорит: "Zusammensetzungen entstehen, wenn Elemente der Rede, die für sich als Wörter dienen können, zu neuer Worteinheit verbunden werden."⁹

В.Юнг определяет сложное слово как комплекс самостоятельных слов: "Durch Zusammensetzung (Komposition) werden zwei oder mehr selbständige Wörter zu einer Einheit verbunden."¹⁰ Само определение компонентов сложного слова как Bestimmungswort и Grundwort делает упор на то, что в данном случае речь идет о СЛОВАХ.

Думается, что как первое, так и второе определение компонентов сложного слова имеет свои неточности. Определение компонентов сложного слова как СЛОВ подразумевает за ними сохранение грамматической, синтаксической и семантической самостоятельности. Однако, сущность и структура сложного слова немецкого языка это опровергает. Например слово - Tischtuch : при соединении двух слов - der Tisch - das Tuch право на самостоятельность остается только за компонентом das Tuch, так как ВСЕ сложное слово ориентируется на него: род, окончание, образование множественного числа, сочетаемость с другими членами предложения и т. д. Первый же компонент /если исходить из опорного словосочетания - das Tuch für den Tisch / теряет все признаки самостоятельности, превращаясь в основу - Tisch. При этом компонент - Tuch оставляет за собою генерализирующее значение, в то время как первый компонент приобретает признаковое значение / см. ниже /.

Осуществляясь на приведенном соображении, сложное слово можно рассматривать как следующую конструкцию:

ZS = St_x + Subst

ИЛИ ZS = St_x + Adj

ИЛИ ZS = St_x + Verb

Где St = основа, x = часть речи, subst = существительное и Adj. = прилагательное. Например:

- Schreibfeder = St_y + Subst
- Wintertag = St_s + Subst
- Blaubeere = St_{adj} + Subst
- Oberarm = St_{adj} + Subst

ИЛИ

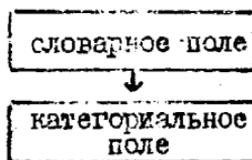
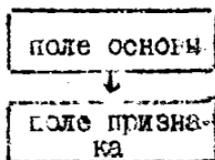
- apfelgrün = St_a + Adj
- dunkelblau = St_{adj} + Adj

Исходя из понятия сложного слова как конструкции - ОСНОВА + СЛОВО, рассматриваем первый компонент как "поле основы", а второй компонент как "словарное поле". В некоторых случаях последовательность 1-2 компонент может быть нарушена, т.е. 1-й компонент перемещается на место второго компонента, но отношения между компонентами остаются неизменными, что формально выражается, например, в сохранении рода / артикль /, присущего в данном случае 1-му компоненту. Например: eine Handvoll.

Соответственно сложное слово можно представить себе как некую конструкцию, состоящую из 2-х взаимосвязанных микросистем, которые, в зависимости от аспекта, в котором они рассматриваются, можно изобразить следующим образом.

1-й компонент

2-й компонент

СЛОЖНОЕ СЛОВО

Поле признака

Определение первого компонента как "поля признака" исходит из его функциональной направленности - уточнить путем выделения признака значение предмета или явления, обозначенного вторым компонентом. Признаковость характерна для прилагательного также, как предметность для существительного.

В таком случае предположим, что, говоря о первом компоненте как о "поле признака", имеются в виду основы прилагательных, которые выступают в качестве первого компонента. Это и соответствует действительности в словах типа:

Rotwein, Schwarzbrot, Goldring, Grünerbäe, Rotglut и т.д.
Но первым компонентом может быть и основа существительного, глагола, числительного и т.д., для которых признаковость не релевантна. Так например в словах -

Schaumwein
Rheinwein
Schreibfeder
Regenschirm

первые компоненты - основы существительных и глагола - несомненно указывают на п р и з н а к и, которые присущи ОДНОМУ предмету из целого ряда аналогичных, обозначенных вторым компонентом. При этом основы, которые в немецком языке обозначаются как "определятельное слово", приобретают значение, не характерное для них, напр.:

Schaum	- результат действия
Rhein	- ориентация на место производства
Schreib	- цель употребления
Regen	- цель или причина употребления

Такое значение, присущее основам слова, выступающим в качестве первого компонента, можно назвать **ПРИЗНАКОВЫМ ЗНАЧЕНИЕМ**.

Признаковое значение связано не с частью речи, а с позиционным положением основы.

Признаковое значение совпадает с лексическим значением только у прилагательных, но не во всех случаях. Срви: Rotwein, Schwarzbrot - Braunkohl.

Наличие признакового значения еще ярче выступает в сложных прилагательных, где первый компонент является по сути дела посредником-указателем на ОФМ из признаков, присутствующих предмету или явлению, обозначенному первым компонентом. Второй компонент селекционирует общее число признаков, потенциально содержащихся в первом компоненте. Например - основа - arfel, как это видно из слов - arfelrund, arfelgrün, arfelstiv, потенциально содержит в себе признаки - формы, цвета, вкуса. Но в каждом отдельном случае второй компонент выделяет, один из признаков, решающий для данной ситуации.

Об аналогичном случае говорит С.Вахагель следующее:

" Каждый отдельный предмет обладает весьма различными свойствами, которые и определяют его значительность для окружающего мира. Но эти свойства по важности не равны между собой, и далеко не с одинаковой легкостью проникают в наше сознание. Если же раскрыть отношения, в которых находится две определенных величины, например X и Y, то окажется, что из всех объективных черт X только связь малое количество может быть существенно важными для Y, а различные стороны, представленные Y, окажутся действительными только в ограниченном количестве. Таким образом, упомянутые величины могут находиться между собой самое большее в нескольких отношениях, и среди последних, как правило, одно единственное будет всегда бросаться в глаза исследователю в первую очередь..... "

Формально, как определяет М.Д.Степанова,¹² " поле признака " образуется из общности первого компонента сложных слов. В качестве примера приводятся слова с первым компонентом - обозначением " металла как признака предмета

/ слова с первым компонентом - gold, silber, eisen и т.д./." Такое объединение слов с общим первым компонентом / металлы; как признак предмета / нельзя считать исчерпывающим для выделения ОДНОГО " поля признака". И для этого существуют три причины:

1/ не всегда первый компонент / в данном случае обозначение металла /, является признаком предмета, обозначенного вторым компонентом, как его ингредиент. Срвн. Goldwaage - это не весы из золота / золотые весы/, а весы ДЛЯ взвешивания золота;

2/ первый компонент иногда указывает лишь на впечатление / зрительный, слуховой, осязательный эффект /, оставляемое предметом, обозначенным вторым компонентом, т.е. как в данном случае - металлы является tertium comparationis, например: Goldfisch - золотая = походя на золото блеском чешуи, золотистая рыба.

3/ признак не может быть связан с одним предметом в целом, т.к. любой предмет или явление есть совокупность признаков. В лингвистическом же плане один и тот же признак может быть выражен различными основами. Например: признак принадлежности:

- Vaterhaus - дом принадлежит отцу / основа существительного /
- Rotwein - вино принадлежит / относится к /к особому сорту / основа прилагательного /
- Raubtier - принадлежность к определенному виду животных / основа глагола /

Поэтому " полями признака" являются определенные группы слов, способные отобразить с помощью лексических средств сторону, аспект, свойство, качество, особенность или отношение одного предмета к другим предметам. Слова же с одним и тем же первым компонентом могут соответственно входить в различные " поля признака", образуя внутри последних отдельные разделы.

В качестве примера можно назвать ПОСЛЕ ПРИЗНАКА ДЕЙ-
СТВИТЕЛЬНОГО ИЛИ МЫСЛИМОГО КАЧЕСТВА.

Формальная характеристика поля: сюда входят слова,
первым компонентом которых могут быть основы различных
частей речи:

глагола - Schreibhand
существ.- Lehnstuhl
прилагат.- Hochhaus
причаст. - Gebrauchtwagen
местоим. - Halbdunkel

Наиболее обширными являются три первых раздела по-
ля. Конфигурация разделов поля многоплановая, так как
отношения внутри сложного слова разнообразны.

Анализируем первые три раздела:

1. - слова типа Schreibhand качество, выраженное
Springbrunnen активным действием
Kletterrose или пассивным состоя-
Bettelmann нием.
Ziehkind
Setzei
2. - слова типа Lehnstuhl качество, выраженное
Armbanduhr инструментальными от-
Beerenstrauch ношениями между ком-
Blumenbeet понентами.
3. - слова типа Hochhaus качество, выраженное
Goldring внешними признаками
Milchsuppe или указанием на ве-
Holzgriff щество, из которого
изготовлен предмет,
обозначенный вторым
компонентом.

Внутри третьего раздела следует выделить отдельно обширно представленную группу слов, первый компонент которых указывает на ВОСПРИЯТИЕ органами чувств предмета или явления, при этом признак выделяется путем сравнения с знакомым предметом или явлением. Например:

Goldfisch - Silberfisch
Kochhut - Eisenwille

К этому же разделу относятся слова, первый компонент которых является обозначением цвета. Как правило, в данном случае обозначение цвета является признаком соотношения предмета, обозначенного вторым компонентом с определенной категорией предметов, обладающих качественной общностью, выраженной цветом. Например:

Schwarzbrot
Grünerbise
Rotwein

Анализируя сложные существительные немецкого языка по " полям признака", можно выделить 6 потенциальных "полей признака":

1. Поле признака действительного или приписываемого качества / см. выше /;
2. Поле признака цели или причины, куда относятся слова типа: Handtuch, Regenschirm, Schreibfeder.
3. Поле признака принадлежности, куда относятся слова типа: Haustür, Fensterscheibe, Familienhaus.
4. Поле признака отношений, куда относятся слова типа - Freundeshaad, Mutterliebe, Heimweh.
5. Поле признакового сравнения, куда относятся слова типа : Staubregen.
6. Поле признака-усилителя, куда относятся слова типа -

- пейоративные - Mords-, Teufels-kerl
Hundekälte
оптативные - Himmelsreise, Engelsstimme.

Слово / основа / , выступающее в качестве первого компонента, содержит в себе " пучок " (cluster)¹³ признаков. Не все признаки, соединяющиеся в " пучок ", равнозначны. Один из них всегда является основным или ведущим / срвн. у О.Бехателя /.

Элементы " пучка признака " могут быть не только реально наличествующими , они могут быть и приписываемыми денотату в силу экстралингвистических факторов или перерастать в признаки-усилители. Например: в словах - todernst, tedwischer из всего " пучка признака", связанного с компонентом ted- , , остался лишь элемент " чрезвычайности, последнего рубежа". В синхронном рассмотрении язьика возможны и факты, когда "пучок признака" отрывается от своего денотата в связи с тем, что последний исчез или изжит , например, в силу социальных преобразований в обществе. Такова, например , судьба первого компонента kdnig (s) - в сложных словах.

В словах типа kdnigssohn, Kdnigskrone - первый и второй компоненты находятся в принадлежностных отношениях - Sohn des Kdnigs, Krone des Kdnigs.

Но с понятием " Kdnig " связывалось и представление о ком-то, стоящем по положению выше других / срвн. в частности слова, в которых одним из компонентов является " - kdnig " типа - Pfeife.kdnig, Seilerkdnig . В приведенных выше словах компонент " - kdnig " указывает на особое общественное положение обозначаемого всем словом лица, но без отождествления последнего с понятием " царь, владыка ". /

Кроме того, с понятием " - König " связывались и чисто внешние атрибуты / величавость, красота / или такие особенности характера как храбрость, неустранимость, властность. Поэтому оправданным и является фиксированное в грамматике Лудена преобразование слова - Tigerkönig в словосочетание - Tiger wie König , поскольку названное животное является носителем всех упомянутых признаков. Но в языке существует и ряд слов типа - Königskarpfen , где преобразование в словосочетание - Karpfen wie König звучит несколько странно. В данном случае из всего "пучка признаков" компонента " - König " остался лишь один - обозначение превосходства, безразлично в чем / в данном случае - в весе, жирности и т.д. /. Это является наглядным примером постепенного перехода слова в полуаффикс с постепенным преобразованием семантики, т.е. утратой большей части " пучка признаков".

В прямой зависимости от конфигурации показателя " пучка признаков" находится и конфигурация " поля признака". Иначе - " поле признака" зависит от взаимной избирательности компонентов сложного слова. Под избирательностью мы понимаем акт сцепления морфем внутри слова, иными словами - внутреннюю валентность слова.

Внутренняя валентность сложного слова в немецком языке велика по своим возможностям, хотя и не безгранична, как на это указывает С.Бехзгаль / см. выше /. Это ограничение, очевидно, следует рассматривать как воздействие экстралингвистических факторов: с одной стороны - традиционность в употреблении языковых единиц в определенных сочетаниях, с другой стороны - ингредиент физической, логической или эмоциональной сочетаемости самих денотатов. Так например В.Мюч приводит следующий образец сочетаемости языковых единиц. Из 7-и существительных - Tisch , Gift , Staub , Katze, Lampe, Kiese, Stern и 6-ти прилагательных - groß, alt , frei, leer , grün теоретически возможны 24 сочетания. Однако, в немецком

языке существуют только 5 таких комбинаций - riesen - groß, steinalt, sternklar, giftgrün, staubfrei.¹⁰ Действительно, встает вопрос - почему с вторым компонентом - alt сочетается в качестве первого компонента stein, а не stern(en). Ведь второй компонент - alt заключает в себе, так сказать, "возрастную направленность", степень древности, в чем stern и stein могут поспорить. Но, очевидно, что ингредиент физической сочетаемости играет в данном случае решающую роль: звезда + яркий, чистый "молодой" свет; и камень + неподвижность, массивность - старость.

Внутренняя валентность

Определяя внутреннюю валентность как акт спелления морфем внутри слова, мы имеем в виду и разноаспектность этого явления. Внутреннюю валентность следует рассматривать в семантическом, синтаксическом и морфологическом плане.

Исходя из этого, внутренняя валентность может быть семантической, синтаксической и морфологической. Морфологическая валентность определяется двумя первыми разновидностями внутренней валентности. Поэтому ниже рассматриваем некоторые вопросы, связанные с семантической и синтаксической внутренней валентностью.

Семантическая внутренняя валентность определяется семантическими отношениями компонентов внутри слова. Общая картина этих отношений находит свое отображение в построении полей, соответственно - "полей признака" и "словарного поля". / см. выше /.

Синтаксическая внутренняя валентность.

Синтаксические отношения внутри сложного слова характеризуются с 2-х позиций:

1. отношения между компонентами аналогичны отношениям между определением и определяемым словом;

2. отношения между компонентами раскрываются через трансформацию сложного слова в опорное ему словосочетание.

Определение 1-е носит слишком общий характер. Дуден объединяет самые различные сложные слова под одним заданным условием: первый компонент соответствует определению. К случаям, когда первый компонент соответствует дополнению или другому члену предложения, Дуден относит слова типа - *ruhvoll*, *schwimmfähig*. Поскольку морфемы - *voll*, -*fähig* мы считаем полусуффиксами, то в общую систему сложных слов они не входят.¹⁵

Определение 2-е также нельзя назвать точным, т.к. отношения между членами синтаксических соединений не всегда отражают отношения между компонентами сложного слова.

Согласно предложенному Г.Гельболом методу анализа по поверхностной и глубинной структуре конструкции можно выявить скрытые отношения между компонентами слова. Так например, если в ряде сложных слов, которые при их преобразовании в адекватное словосочетание показывают принадлежностные отношения между компонентами, необходимо провести анализ по поверхностной и глубинной структурам, то для этого в анализ вводим глагол - показатель принадлежности. В немецком языке это будут глаголы - *gehören*, *eigen sein*, *besitzen*, *haben*.

Аналізу подвергаем произвольно выбранные слова - *Haustür*, *Adlernest*, *Rosenduft*, *Tageslicht*, *Mutterliebe*, которые соотносятся с словосочетаниями в генитиве, т.е. *Nest des Adlers*, *Duft der Rose*, *Liebe der Mutter* usw.

В результате оказывается, что принадлежностные отношения находят свое выражение в двух синтаксических кон-

струкциях, где в качестве субъекта высказывания может фигурировать как первый, так и второй компонент, соответственно меняются и объекты высказывания.

При этом оказывается, что глаголы *besitzen*, *haben* сочетаются только с первым компонентом, соответственно выдвигая на первый план того или то, кому /чему / при-надлежит что-то. Глаголы же *gehören*, *eigen sein* сочетаются только с вторым компонентом, выдвигая на первый план то, что принадлежит кому-то, чему - то. Примеры:

Adlernest - Nest des Adlers
Nest gehört dem Adler
der Adler besitzt das Nest (hat ein Nest)
Haustür - Tür des Hauses
die Tür gehört (zu) dem Hause
das Haus besitzt (hat) eine Tür

Слова, первый компонент которых склонен к переосмыслению или в нем уже наличествует элемент переосмысления, допускают при выявлении глубинных структур сочетание компонента преимущественно с глаголом " *eigen sein*".

Rosenduft - Duft der Rose -Duft, der Rose *eigen*

Tageslicht -Licht des Tages,-Licht, dem Tage *eigen*

Таким образом при выявлении глубинных структур сложных слов, компоненты которых находятся в принадлежностных отношениях, оказывается возможным выделить определенные группы, которые можно было бы условно назвать:

группа - " *gehören*"

группа - " *eigen-sein*"

группа - " *besitzen-haben*"

Другим критерием выявления глубинной структуры является имплицитно содержащийся в компоненте сложного слова пучок актуальных, потенциальных и окказиональных признаков значений.

Под актуальным признаковым значением мы понимаем значение, реализованное в каноническом / традиционном / слове. Например:

schneeweiß - weiß wie der Schnee

Под потенциальным признаковым значением мы понимаем такое значение, которое может быть актуализировано в любой момент, но не зафиксировано в каноническом / традиционном / слове. Например:

schneekalt - kalt wie der Schnee

Под окказиональным признаковым значением мы понимаем такое значение, которое спонтанно придается автором слова денотату в зависимости от его " точки зрения " предмета или явления. Например:

schnee (flocken) still (A.Seghers)

Построение сложного слова предусматривает различные функции компонентов в процессе их соединения в одно целое: избирательную функцию второго компонента и присоединительно - возможную функцию первого компонента. В зависимости от этих функциональных особенностей второго компонента происходит реализация одного из видов признакового значения первого компонента.

Шкала возможностей соединения первого компонента со вторым, т.е. реализация признаковых значений первого компонента часто обнаруживает незанятые возможности комбинаций. В языке художественной литературы они являются богатым источником для образования авторских неологизмов или окказионализмов.

Список литературы

1. Bondzio V. Valenz, Bedeutung und Satzmodelle in " Beiträge zur Valenztheorie", Halle/Saale 1971 S. 85.
2. Fläming W. Valenztheorie und Schulgrammatik. in " Beiträge zur Valenztheorie" Halle/Saale 1971 S.105.

3. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig 1969 S.114.
4. Carr Ch.T. Nominal Compounds in Germanic. London 1939 p. 320.
5. Grimm J. Über das Pedantische in der deutschen Sprache. Nach " Germanistische Studien-torte" Leipzig 1972 S.114.
6. Morciniec N. Die nominalen Wortzusammensetzungen in den westgermanischen Sprachen. Wrocław 1964 S.97.
7. Brinkmann H. Die Zusammensetzungen im Deutschen. "Sprachforum. Zeitschrift für angewandte Sprachwissenschaft zur überfachlichen Erörterung gemeinwichtiger Sprachfragen aller Lebensgebiete. Köln-Graz, Rohlauf-Verlag, 2. Jahrgang, 1956/57 R. 3/4 S.222-231.
8. Степанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики. М. 1968, с. 114.
9. Henzen W. Deutsche Wortbildung. Halle(Saale)1947 S.36.
10. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig. 1967 S. 394.
11. Behaghel O. Die deutsche Sprache. 10. Aufl. Halle/Saale 1953 S. 207 -211.
12. Степанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики. М., 1968, с. 192.
13. Weinreich U. Explorations on Semantic Theory. Current Trends in Linguistics, III. Ed. T.A. Se-brok. The Hague 1965 p. 418 et agq.
14. Motsch W. Zur Stellung der Wortbildung in einem formalen Sprachmodell. I. B. 1962. S.41.
15. Duden
(P. Grebe) Grammatik. Leningrad 1962 S.332.

Н.А. КОЗИНА

СЛОВО "ЗЕМЛЯ" В ЦИКЛЕ РАССКАЗОВ М. ГОРЬКОГО

"ПО РУСИ"

/Обогащение семантики/

В условиях функционирования в контексте художественного целого слово обрывает "обертонными смыслами", т.е. "теми смысловыми элементами, которые нами воспринимаются, но не имеют своих знаков в речи, а образуются из взаимодействующей совокупности слов".¹

Широкие наблюдения, которые ведутся сейчас над стилем произведений М. Горького, показывают, что

¹ Ларин Б.А. О разновидностях художественной речи. /Семантические этюды/. Русская речь, вып. I. Изд. Фонетического института, Петроград, 1923, с. 70.

Проблема семантической сложности слова в художественной речи нашла отражение также в трудах В.В. Виноградова, Л.С. Ковтун, А.В. Федорова и других ученых.

семантика слова в художественной речи многообразно преобразуется. Один из видов такой трансформации — приобретение словами обобщенно-символических значений.

Цель статьи — проанализировать обобщенно-символические значения слова "земля" в цикле рассказов М. Горького "По Руси",¹ которое является словом-лейтмотивом в горьковских пейзажах.

Образ земли не случайно занимает в них центральное место. Это объясняется в первую очередь мироощущением писателя, который сам называл себя геоцентристом и писал по этому поводу М. Пришвину: "Очень крепко чувствую мою землю во Вселенной как центр ее..."²

Горький создает речевой образ земли на основе значений, присущих слову "земля" в общенародном языке. Однако вовлечение этого слова в систему действенного словаря писателя обуславливает приобретение им ряда семантических и эмоционально-экспрессивных приращений.

Приведенное высказывание Горького о восприятии им земли как части Вселенной объясняет тот факт, что слово "земля" в рассказах "По Руси" используется именно в значении "планета, населенная людьми, земной шар". Обогащение этого значения анализируемого слова и будет рассмотрено в данной статье.

1 В ряде случаев в статье приводятся параллели из произведений М. Горького, близких по теме и времени создания: из повести "Жизнь Матвея Кожемякина" и автобиографической трилогии.

2 Литературное наследство, т. 70. М., "Наука", 1963, с. 342.

Постоянное чувство кровной связи с землей-характерная черта рассказов "По Руси", обусловленная идейным замыслом произведения. Рассказы явились художественным итогом хождения по Руси, которое, по словам Горького, "было вызвано не стремлением ко бродяжничеству, а желанием видеть - где я живу, что за народ вокруг меня"?¹

Мысль о связи человека с землей образно выражена в рассказе "Покойник":

"Посеяны звезды в небе, и земля- звезда; посеяны люди на земле и я среди них..." (II - 213)

Глагол "посеять" семантически связан со словом "земля", его основное значение- 'разбросав, поместить семена в землю'.

В этом значении употреблен глагол, например, в рассказе "На Чапгуле" в пересказе песни девушки-валашки:

"Бесте мой,- лукавая девица я! Буду счастливой, посею цветы на твоей земле..." (II-395)

В рассказе "Покойник", разрушая обычные связи слов, Горький создает новые образные соединения их- посеяны звезды, посеяны люди.

Ассоциация небо-земля часто встречается в произведениях М.Горького / См., например, в рассказе "Женщина": "... тучи, тяжелые, как вспаханная земля" / II-124 /. Отсюда и метафора "посеяны звезды", содер-

¹ М.Горький; Собр.соч. в 30т., ГИХЛ, 1949-1956, т.29, с.148.
В дальнейшем цитаты даются по этому изданию с указанием тома и страницы.

жадая скрытое употребление звезд желтым зернам.

Метафора " посеяны люди на земле" обусловлена отчасти параллелью - людей на земле много, как и звезд на небе. В то же время она вызывает и другую ассоциацию : люди-семена, что подчеркивает принадлежность людей к земле, взаимозависимость земли и людей.¹

Другая линия ассоциаций связана с соотношением глаголов " посеять" - "взойти". Люди , как бы уходящие в землю своими корнями, должны дать ощутимые всходы , обогатить землю . В связи с этим характерно образное использование в рассказах глагола "оплодотворять".

Так, в рассказе "Калинин" Горький пишет о человеке, " который любит землю, как женщину , и охвачен желанием оплодотворить ее новой красотой". / II-190 /.

Тот же глагол встречается в статье М. Горького "О М.М. Пришвине": " ... рожденный Землей человек оплодотворяет ее своим трудом и обогащает красотой воображения своего" / 24 - 267 /.

Значение глагола " оплодотворять" в подобном употреблении - ' способствовать созданию, возникновению чего -н., обогащать'.²

Итак, в постоянно возникающем соотношении "земля человек", человек - это дэвидель , своим трудом преобразующий землю. В таком случае земля- это объект преобразования . Особенно ярко этот аспект смысла выявляется в рассказе "Покойник", в котором решаются философские проблемы: человек, его ценность, его место на земле.

1 Ср. : " Густо засеяна людьми благодатная земля Украины!" Ярмарка в Голтше/ 3 - 89 /.

2 См. также употребление слова в рассказе " Калинин": "...Вот я и один, в ночи , на милой мне земле, всем одинаково чужой и всему равно близкий , щедро оплодотворяемый жизнью, по мере сил оплодотворяющий ее". / II - 206/.

В связи с этим семантика анализируемого слова отличается большой идеологической наполненностью.

Читая молитвы над умершим человеком, Проходящий произносит слова:

" Неподеланная земле, возрадившая всех пита-теля, разверзающа руку и благоволением своим насыщающа всякое животное..." / II - 224 /.

В сознании Проходящего возникает символическая картина, в центре которой — образ земли, но уже обрабатываемой, изменяемой трудом человека:

" Возникает странный образ: по степи, пустынной и голой, ходит кругами, все шире охватывая землю, огромный, тысячерукий человек, и, следом за ним, оживает мертвая степь, вскрываясь трепетными сочными злаками, и все растут на ней села, города, а он все дальше ко краям идет, идет, неустанно сея живое, свое, человечье". / II-224 /.^I

Глагол " сеять " в этом контексте также семантически связан со словом "земля" и употреблен в значении " созидать, творить". Образный характер всей пейзажной зарисовки в целом придает семантике глагола, обозначающего конкретное действие, обобщенно-символическое содержание. Человек — преобразователь предстает в рассказе как сеятель.

Итак, образ земли в рассказе "Покойник" способствует раскрытию философской проблематики цикла. Слово

I См. замечание А.И.Мамалиги о сходстве ритмической организации фразы " сея живое, свое, человечье" с некрасовским "Сейте разумное, доброе, вечное!" А.И.Мамалига. Лексика труда и профессий в языке М.Горького Киев, 69 с. 15.

" земля" приобретает здесь специфический оттенок смысла- земля- это объект приложения сил человеческого труда.

Соотношение земля - человек, выступающее в рассказе " Покойник", решается по-разному , в зависимости от этого слово " земля" получает в разных рассказах различные оттенки смысла, например, " земля- мать". Такое соотношение возникает и в стихотворном отрывке из рассказа " Женщина":

Все родной землею нашей
Мы для счастья рождены!
Для того, чтоб быть ей краше,
Солнцем мы земле даны! (II- 136)

С человеке, созданном землей, говорится в рассказе " Калинин":

" ... хочется петь хвалебную песню земле, чтоб она, ольгнеш от похвал, еще более щедро развернула богатства свои , показала бы красоту свою, возбужденная любовью одного из своих созданий - человека..." (II - 190).

В приводившемся уже отрывке из статьи М.Горького о М. Пришвине / ... " рожденный Землею человек..." / представление о матери-земле доведено до исходной основы: земля- не только мать- кормилица, но и мать - родительница, от нее рождается человек и на ней существует. О таком восприятии земли говорил в одном из своих писем сам М.Горький. Ему свойственно было понимать землю " не только как то, на чем мы, люди, живем, но и как то, из чего мы созданы и из чего научились и учимся извлекать, создавать все, что нам необходимо для жизни..." / Письмо И.И.Алексееву. Октябрь, 1927г. / I

Следует отметить, что у Горького устойчива не только прямая ассоциация "земля-мать", но и обратная- "мать-земля", что еще раз подтверждает наличие указанного аспекта смысла. Пример из повести "Детство":

"Ты,-говорит,- настоящая мне мать, как земля" .(Из речи бабушки) .^I

Характерно в этом плане и сравнение женской красоты с красотой земли:

"Смотрю в ее (Марьи) милое лицо , размазанное природой самыми яркими красками, смотрю в синие глаза, большие, выпуклые, точно у куклы. Такая лубочная, но чистая красота, сильная и спокойная, как весенняя земля, нагретая солнцем..." / II -238 /

На ассоциации "земля-женщина-мать" в рассказе "Ледоход" Горький создает пластический , буквально в плоть облеченный образ весенней земли:

"Ожила вся огромная земля к весенним родам, потягивается, высоко вздымая лохматую, влажную грудь, хрустят ее кости, и река, в мощном мясе земли- словно жила, полная густой кипучей крови" . / II-32 /.

В системе образных отношений выступает сразу несколько компонентов: поверхность земли-вздымающаяся грудь, треск ломающегося льда- хруст костей, река-кровеносная жила, почва- мясо.

В метафоре земля-мать есть основа для новой ассоциации: земля- это нечто священное, или земля- это храм, святое место.

Так, в повести "Жизнь Матвея Кожемякина"

Матвей вспоминает слова Евгении Мансуровой о том, что "земля- храм, а жизнь - богослужение". / 9- 371 /.

Но чаще этот образный смысл выражен не так прямо- линейно. В стихотворном отрывке из рассказа "Женщина" земля названа храмом солнца:

" Все родной землею нашей
Мы для счастья рождены!
Для того, чтоб быть ей краше,
Солнцем мы земле даны!
В этом светлом солнца храме
Мы и боги и жрецы". / II -136/ I

Образная ассоциация : земля-храм, место поклонения солнцу-проявляется в картине солнечного восхода в рассказе " На пароходе":

" А на востоке, над черными зубцами елового леса, уже поднята -повисла тонкая, розовая пелена...".
Еще миг, и острые вершины елей вспыхнули красным огнем, горят, как праздничные свечи во храме.

... С лугов в небо поднимается, точно дымящийся, красноватый пар", / II -113-114 /.

И в том и в другом случае использован один и тот же художественный прием- сравнение.

Еще один обобщенно-символический смысл приобретает слово " земля" в известном горьковском афоризме из рассказа " Рождение человека".

I Ср. в повести " Жизнь Матвея Кожемякина": "Служит земля свою летнюю обедню , кадит в голубое небо благовонными запахами..."

Сходный образ дан в автобиографической трилогии:
"Солнце благословляет, греет оголенную, озябшую землю, а земля кадит сладкими запахами осени".
/ 13-307/

"Превосходная должность - быть на земле человеком". / II- 8 /.

Обычно в этом афоризме ударение делается на слове "человек". В таком случае подчеркивается горьковское понимание человека как носителя духовной красоты, человек - это "самое яркое, самое прекрасное явление на земле". / 6- 29I/ . При таком лишь акценте редуцируется семантическая весомость слова "земля", однако афористической фразе предшествует: образное описание природы Кавказа: ... - Я вижу, как длиннобордые седые великаны с огромными глазами веселых детей, спускаясь с гор, украшают землю, всюду щедро сея разноцветные сокровища"... / II-8 / . За афоризмом непосредственно следует текст: "... столько видишь чудесного, как мучительно сладко волнуется сердце в тихом восхищении пред красотой!" Если сопоставить со всем этим характерное для Горького отношение к земле, то следует, видимо, прийти к выводу, что в анализируемом афоризме одинаково значимы оба слова: "земля" и "человек", оба они приобретают большую идеологическую насыщенность. Дело в том, что для Горького существовало не только понятие Человека с большой буквы, но и понятие Земли с большой буквы: Земля - это мир красоты и гармонии.^I В афоризме и говорится о гармоническом соотношении: прекрасная планета и на ней человек, достойный своего высокого звания.

Названный аспект смысла тесно связан с еще одним - земля-мир духовной жизни людей. В рассказе "Покойник", Проходящий размышляет над телом умершего

^I См., например, написание этого слова с большой буквы в статье о М.М. Пришвине т.24., с .265,267,268.

человека:

" Это сердце , переставшее , жить - все ли, о чем думаю оно при жизни, сказано им на земле, бедной мыслями сердца?" / II- 224 /

Необычный образ создает сочетание " мысли сердца" , т.е. мысли выстраданные, идущие от сердца, согретые душевным теплом. Слово " земля" в этом контексте наполняется содержанием- земля-мир духовной жизни людей. знаменательно и сравнение земли с сердцем в контексте рассказа "Калинин":

" Но скоро оно / солнце/ утонет в облаках, тогда тьма сразу выльется за землю, точно из опрокинутой чаши, и сразу в небе вспыхнут большие, ласковые звезды. Земля во тьме станет маленькой, как человечье сердце". / II-206 /.

Итак, на значение слова "земли" - планета, населенная людьми, земной шар' наслаивается при употреблении в тексте рассказов М.Горького "По Руси" ряд символических смыслов. Земля- это основа возникновения и существования людей. Этот аспект употребления тесно связан с традиционным символом устного народно-поэтического творчества- " мать-земля". К этому смыслу примыкают другие: земля-это нечто священное, храм, святое место; земля- объект преобразования, приложения сил, труда человека;. земля- средоточие духовной жизни человека, его чувств и переживаний.

DAŽAS INOVĀCIJAS ANĢĻU UN LATVIEŠU FRAZEOLŪGIJĀ

Frazeoloģija, kā zināms, rodas pastāvīgas tieksmes rezultātā jaunināt un paplašināt runas izteiksmes resursus. Inovāciju izpētei frazeoloģijas laukā ir liela zinātniska nozīme. Tā palīdz atklāt tos procesus, kas noris valodas frazeoloģiskā sastāva attīstībā, un raksturot inovāciju nozīmi runas procesā. Līdz ar to inovāciju izpēte sekmē arī paša frazeoloģijas jēdziena dziļāku izpratni.

Analizētais materiāls rāda, ka inovācijas frazeoloģijas laukā rada jaunu frazeoloģisku vienību (FV) veidošanās pašas valodas sistēmā, normatīvas uzuālas izmaiņas frazeoloģisku vienību struktūrā un individuāli autoru jeb okaziānāli pārveidojumi frazeoloģiskās vienībās.

Vārdu krājums nav stabils, tas pastāvīgi mainās - aug un atmirst - dzīvas valodas vēsturiskās attīstības gaitā. Tāpat kā vārdi ir vēsturiski mainīgi - daļa vārdu kļūst neaktuāli, nevajadzīgi un zūd, daļa rodas no jauna - mainīgas ir arī frazeoloģiskās vienības. Šā vai tā iemesla dēļ dažas FV noveco un izzūd no lietošanas, bet, lai aizpildītu šo robežu, rodas jaunas FV.

Kā piemērus no anġļu valodas var minēt FV, kuras faktiski nelieto, bet kuras pēc leksikogrāfijas tradīcijas turpina fiksēt vārdnīcās:

- to agree like harp and harrow - dzīvo kā suns ar kaķi
- by small and small - pamazām
- a gentleman (vai knight) of the road - lielceļa laupītājs
- to take pepper in the nose - sadusmoties
- to walk like a Virginia fence - iet grīļodamies (par piedzērušos) vai iet, imitējot piedzērušos.

Kā piemērus no latviešu valodas var minēt .V, kas ir fiksētas vārdnīcās, bet kuras arī faktiski nelieto:

- iet kungos - iet klausās

iet tautās - apprecēties

mieļu tapa - žūpa

nolikties uz gariem salmiem - nomirt

precēties ar kapu Madaļu - nomirt (tikai par vīriešiem)

precēties ar koka Pāteri - nomirt (tikai par sievietēm)

turēt aiz septiņiem zieģeļiem - ļoti glabāt.

Jebkuras valodas leksika un tās frazeoloģija atspoguļo izmaiņas, kas notiek tautas sabiedriskajā dzīvē. FV, kā arī vārdi dod iespēju izsekot valodas atkarībai no sabiedrības dzīves, t.i., noteikt valodas saiknes ar sociolingvistiskiem, ekstralingvistiskiem faktoriem. Kā norāda V.Vinogradovs, valodas vārdu krājums ātrāk un plašāk reaģē uz izmaiņām visās sabiedriskās dzīves sfērās nekā valodas struktūras citas pušes¹. Jaunu vārdu parādīšanos var izskaidrot galvenokārt ar jaunu notikumu strauju plūsmu, ar zinātnes un tehnikas progresu un ar jaunu jēdzienu rašanos cilvēces darbībā. Tā, piemēram, mūsdienu latviešu valodā sociālu un kulturāli ekonomisku izmaiņu rezultātā latviešu tautas dzīvē parādījušies ne tikai jauni vārdi, bet arī jaunas FV. Piemēram, "kolhozs bez kārtības - kā māja bez durvīm"² varēja rasties pēc vārda "kolhozs" ieviešanās latviešu valodas leksikā.

Frazeoloģiskā vienība "Kurzemes katls" radusies Lielā Tēvijas kara laikā un atspoguļo vācu armijas daļas ielenkšanu Kurzemē. FV "ievadīt orbītā" un daudzas citas ar vārdu "orbīta" saistītas vārdkopas parādījās sakarā ar pirmā mākslīgā Zemes pavadoņa palaišanu Padomju Savienībā. Minēsim vēl vienu piemēru, kas spilgti rāda, kā ekstralingvistiski faktori rada izmaiņas leksikā un FV struktūrā. Līdz 1922.gadam Latvijas naudas vienības bija "rublis" un "kapeika". Latviešu valodā eksistēja arī frazeoloģismi ar vārdiem "rublis" un "kapeika", piemēram, "kas kapeiku netaupa, pie rubļa netiek". Buržuāziskajā Latvijā šīs naudas vienības tika nomainītas ar "latu" un "santīmu". Šajā laikā "rublis" un "kapeika" kļuva par historicismiem, bet frazeoloģiskajā vienībā "kas
¹Виноградов В.В. О некоторых вопросах русской исторической лексикологии.- Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. 1953, т. XII, вып. 3, с. 187.
² Kokare E. Latviešu sakāmvārdi un parunas. R., Latvijas PĀR ZA izdevniecība, 1957, 15.lpp.

kapeiku netaupa, pie rubļa netiek" komponenti "rublis" un "kapeika" tika aizstāti ar vārdiem "lats" un "santīms", un tādā veidā radās jauna FV - "kas santīmu netaupa, pie lata netiek!"¹ No 1940. gada naudas sistēma Latvijā atkal izmainījās, un līdz ar naudas vienību "rublis" un "kapeika" atgriešanos atgriezās vecā FV "kas kapeiku netaupa, pie rubļa netiek". Vārdi "lats" un "santīms" pārgāja historismu slānī, bet FV ar šiem komponentiem pavisam izzuda no lietošanas. Minētais piemērs rāda, ka viens un tas pats vārds ekstralingvistisku faktoru iedarbībā var pāriet no viena leksikas slāņa otrā un FV ar šo vārdu valodas leksikas sistēmas iedarbības rezultātā izmaina savu komponentu struktūru.

Minēsim dažas angļu FV, kas radušās pēdējos gadu desmitos ekstralingvistisku faktoru rezultātā. Frazeoloģiskā vienība "a fire-side-chat" - "sirsnīga saruna" radās ASV prezidenta T. Ruzvelta valdīšanas laikā. T. Ruzveltam bija paralizētas kājas, viņš nevarēja staigāt. Kad viņš uzstājās televīzijas pārraidēs, viņš sēdēja pie kamīna un veda sarunas. T. Ruzvelta laikā radās arī FV "a big stick" (vai "a big stick politic") - "spēka politika". Frazeoloģiskā vienība "backroom boys" (vai "boys in the back room") radusies Otrā pasaules kara laikā, lai apzīmētu ekspertus, kuri oficiālā slepenībā strādāja aiz kulisēm un bija atbildīgi par izgudrojumiem, kas puldžētu sagraut ienaidnieka plānus un iznīcināt ienaidnieku. Frazeoloģiskā vienība "Bailey Bridge" - "tilts, kas sastāv no vieglām, transportablām daļām" - arī radusies Otrā pasaules kara laikā, tāpat FV "a Churchill cigar" - "liels, resns cigārs" un daudzas citas.

Ekstralingvistiski faktori ne tikai rada jaunas FV, bet arī ietekmē to leksisko struktūru. Piemēram, fakts, ka vārdukomponentu "dievs" frazeoloģiskās vienībās mūsdienās raksta ar mazā burtu, liecina par tautas attieksmi pret reliģiju.

"Atveru durvis un - pasarg dievs! - pēdējā acumirkli apķeros, ka bezmaz piemirsu aizsāktu runa pudeli uz galda."

(Ezera R. Nakts bez mēnesnīcas. R., 1971, 34. lpp.)

¹Kokare E., 148. lpp.

ME vārdnīcā vārds "dievs" visās FV rakstīts ar lielo burtu, bet Latviešu-krievu frazeoloģiskajā vārdnīcā, kas izdota 1965. gadā, kā arī Krievu-latviešu frazeoloģiskajā vārdnīcā (1974)-tikai ar mazo burtu. Pašlaik vārdu-komponentu "dievs" latviešu valodā visās frazeoloģiskajās vienībās bez izņēmuma (dieva dāvans, dieva priekšs, dievs ar viņu u.c.) raksta ar mazo burtu, turpretim angļu valodā - tikai atsevišķos gadījumos.

Angļu un amerikāņu literatūrā tīnād reizi reizi sastopam frazeoloģiskas vienības, kur vārds-komponents "dievs" (God, Lord) ir rakstīts ar mazo burtu. Piemēram, frazeoloģiskajā vienībā "lord knows" (dievs viņu zina) vārds "lord" ir rakstīts ar mazo burtu.

"I never liked you and I always thought you were a wrong'un, 'but lord knows, I never suspected you."

(Christie A. 4.50 from Paddington. London and Glasgow, 1963, p.185)

Minēsim vēl piemēru no angļu valodas, kas rāda, ka ekstralingvistiskas runas situācijas rezultātā tiek izmainīta FV leksiskā struktūra. Plaši lietojamā FV "to cut somebody off with a shilling" - "atņemt kādam mantojumu" - diezgan bieži amerikāņu literatūrā sastopam vārdu "dollar" komponenta "shilling" vietā (to cut somebody off with a dollar), u.i., angļu naudas vienība "šilingš" tiek aizstāta ar amerikāņu naudas vienību "dolārs".

"The next scene was in the lawyer's office where the will was read and where they discovered to their astonishment that they had been cut off with a single dollar."

(Cheever J. The Wapshot Scandal. Toronto /a.o./, 1965, p.167)

Jaunas FV rodas ne tikai ekstralingvistisku faktoru rezultātā, bet arī lingvistisku faktoru rezultātā, piemēram, jaunu frazeoloģisku vienību darināšana pēc valodā fiksētu FV analogijas. Angļu valodā FV "kiss of life" - "metode - rute mutē" (bezsamaņā esošu cilvēku atdzīvina, elpojot viņam tieši mutē) - radās sešdesmito gadu sākumā pēc FV "kiss of death" analogijas. "Kiss of death" nozīmē "ricību, kas tikai liekas labvēlīga, bet īstenībā tā nes nepatīkšanas un

postu".¹

Pēc analogijas ar FV "gāzt kalnus" latviešu valodā ir radusies vārdkopa "gāzt pasauli (kopā vai apkārt)" ar šādām nozīmēm: 1) "gāzt kalnus" un 2) "celt troksni, trakot, ārdīties". Šo vārdkopa lieto daudzi mūsdienu latviešu autori, tā bieži dzirdama arī dzīvā runā, tēpēc to var uzskatīt par frazeoloģisku vienību, kas iegājusi valodā.

"Nē, bet jūsu kolēģi pasauli gāž apkārt. - Viņš pavērsās pret Steinortu. - Apiņa palīgs - tas, nu, kā viņu sauc, - stāsta briesmu lietas. Strādniekus gāžot no stalažām zemē, nekādas aizsardzības ierīces fabrikanti neapgādā, - kā viens beigts, pasauc citu no tā bara, kas aiz vārtiem."

(Upīts A. Plaša mākoņos. R., 1955, 56. lpp.)

"Pus pasaule jau apgājis visu pasauli, ja nebūs konjaka."

(Grigulis A. Profesors iekārtojas. R., 1954, 21. lpp.)

Frazeoloģisko vienību aizgūšana ir visām valodām raksturīga parādība. FV aizguvumi arī bagātina un papildina valodas frazeoloģijas fondu. Kā mūsdienu angļu valodā, tā arī latviešu valodā nemitīgi ieplūst FV no citām valodām. Piemēram, angļu valodā "scrape the bottom of the bottom"² - "izmantot visus pēdējos resursus" - ir patapinājums no amerikāņiem; "the moment of truth"³ - "laiks, kad draud lielas briesmas" - no spāņu valodas (el momento de la verdad); šī FV radusies no vērsu cīņas, kad matadoram pirms pēdējā spēka cirtiena draud lielas briesmas. Latviešu valodā var minēt FV, kas ir aizgūtas, piemēram, no krievu valodas: "iegūt vārtus" ("взять ворота"), "pūst ziepju burbuļus" ("пускать мыльные пузыри"), "ziepju burbulis" ("мыльный пузырь"), "Sala vecis" ("дед Мороз"), "bērnu sile" ("детские ясли") u.c. No angļu valodas aizgūtas FV: "būt vai nebūt" ("to be or not to be"), "dzelzs aizkars" ("iron curtain"), "o kei" ("O.K.", "okay"), ko nereti dzirdam, it īpaši jauniešu runā, u.c.

"-Bet nu gribu zināt, ..., kāds labums nācis jums abiem? Ir iegūti kāli vārti, kā sportisti saka.

¹ Foster B. The Changing English Language. Glasgow, 1969, p.159

² Foster B., p.55

³ Foster B., p.108

-Liels ieguvums, - pirmais atsaucās Uldis. -Pašas vis-svarīgākās ir ziņas par jauniešiem, kas vada automašīnas un traktorus arpus māsu kolhoza. Tēdi ir vairāk par divdesmit."

(Sārts J. Saulgrieži.- "Karogs",1969,Nr.5, 90.lpp.)

"Jauneklim - ģimnāzistam - nākamam studentam, zinību vīram, tautas karotājam, labākās nākotnes vedējam, nepieklājas ziņņu burbulīšus pūst..."

(Upīts A. Plaša mākoņos. R.,1965,33.lpp.)

".. tas man palīdzējis labāk saprast cilvēkus un dzīvi, netvert laimes mirdzošos ziņņu burbulus un neuzticēties tarkšņiem un balamutēm."

(Grīva Ž. Zemes bērni.R.,1969,36.lpp.)

"Man gribējās Ludi mierināt, bet es atturējos, jo nevarēju sevi piespiest melot un izrunāt vārdus, kuriem būtu ziņņu burbulu vērtība."

(Bauģis P. Cilvēki pie ūdeņiem.R.,1961,106.lpp.)

"Patiesībā arī lielā daļā no dzejas negūt kveldājošo ideāla sauli, ap kuru centrētos pārdzīvojumi, uz kuru tiek-tos dzejnieks ar visu savu būtību, prometejiskas pārliecības vadīts, izietu ciņā par savas pasaules būt vai nebūt."

(Valeinis V. Jaunākas dzejas attīstības ten-dences un problēmas. -"Literatūra un Māksla", 1970, Nr.42, 3.lpp.)

"Man arī iziet daudz naudas. Cik paku nenosūtījām tiem aiz dzelzs aizkara."

(Kuzāne L. Mana augšzeme stāsta. R., 1970, 120. lpp.)

Tracoloģisko vienību etimoloģijas jautājums ir ļoti sa-režģīts, tas ir cieši saistīts ar tautas vēsturi, tās valodu un kultūru. Šī jautājuma atrisināšanu apgrūtina tas fakts, ka nav speciālu FV etimoloģisko vārdnīcu, un skaidrojošās vārd-nīcās FV etimoloģija ir dota diezgan reti. Ir ļoti grūti un reizēm pat neiespējami noteikt, kad un no kādas valodas FV ir aizgūta, vai arī tā radās divās vai vairākās valodās pa-ralēli, sevišķi tas attiecas uz vairākās valodās identām FV. Lai noskaidrotu attiecīgās FV etimoloģiju, ir nepieciešami vispusīgi un dziļi pētījumi par dažādu valodu FV faktu mate-riālu. Vērojams interesants fakts, ka ir zināms skaits FV,

kas ir identas vairākās mūsdienu valodās, ieskaitot angļu un latviešu valodu, un kuras var uzskatīt par internacionālām FV.

Piemēram, FV "men (vai people) of good will" - "labas gribas cilvēki", "cold war" - "aukstais karš", "hot war" - "karstais karš" radušās pēc Otrā pasaules kara, tās atspoguļo starptautisko dzīvi politisko cīņu arēnā.

Praxeoloģisko vienību "cold war" ("aukstais karš") ieviesa amerikāņu žurnālists Valters Lipmans, tā radās 1947. gadā, bet "hot war" ("karstais karš") radās kā pretstats "aukstajam karam".¹

Vairākas FV ar vārdiem "number" (numurs) un "class" (klase) sastopamas abās valodās - gan identiskas, gan mazliet atšķirīgas savā struktūrā.

"But personally I prefer idea number one. What the link was between his lordship and the girl will find out somehow or other."

(Christie A. 13 at Dinner. London and Glasgow, 1966, p.123)

"No. 1 priority for the committee will be pressure for the release of the prisoners held by the junta and for an end to its slaughter of workers and progressives."

("Morning Star", 1973, September 26, p.3)

"Man Korpilovs ir ienaidnieks numurs viens!"

(Franks V. Perekopa veltis. R., 1971, 98.lpp.)

"Kā izrādās, tad problēma numur viens ir arvien pieaugošais apmeklētāju skaits, kas palielinās gadu no gada."

(Zigmonte D. Slotu-vecis. - "Literatūra un Māksla", 1972, Nr.16, 6.lpp.)

"Bet kvalificēts estrādes orķestra vadītājs pašlaik katrā klubā ir jautājums numur viens."

(Dreimanis V. Par maz vēl domāt, ka kalnus gāzis... - "Cīņa", 1972, Nr.25, 30.janv., 4.lpp)

"Ja ar pieri būtu jāizskrien cauri sienai, tu derētu par pirmo numuru, bet kād vajag prāta..."

(Saulītis B. Strēlnieka dēli. R., 1960, 161.lpp)

"Do you have a good opinion of me, Itelo? Is that a fact?"

I said.

¹Foster B., p.120.

"Very good. Primo. Class A. They admire how you look, and also they know you beat me."

(Bellow S. Handerson the Rain King. London, 1965, p.66.)

"Tač nu Pāvils šeit rāda klasi. Viņš nostājas uz "blo-
das" augstā lraista, savicina rokas un uz galvas metas lejā."

(Bels A. Es pats līdzenumā. R., 1968, 114. lpp.)

Frazeoloģisko vienību komponenti zināmā mērā atspoguļo valodas attīstības vēsturi. Daudzās FV ir saglabājušies arhaīskie elementi (parādības) no leksikas un gramatikas. FV ar arhaīskiem elementiem savā struktūrā, kas radītas valodas attīstības senākajā etapā, dod mums iespēju pilnīgāk spriest par valodas tā laika normām, kas ne vienmēr ir atspoguļotas rakstu pieminekļos. FV pētīšanai ir nozīme valodas leksikas attīstības pētīšanā. No vienas puses, daži leksiski un gramatiski arhaīsmi sastopami tikai FV sastāvā, ārpus tām tos vairs nelieto.¹ Piemēram, arhaīsmu "fro" (cēlies no skandināviešu prepozīcijas "frā", mūsdienu angļu "from") pavisam nelieto mūsdienu angļu valodā, tas tiek lietots vienīgi FV "to and fro" - "uz priekšu un atpakaļ", "šurp un turp". "Welkin" (senangļu "wolcen", senaugšvācu "wolkan", mūsdienu vācu "Wolken") ir arhaīss vārds mūsdienu angļu valodas vārdam "clouds" (mākoņi). Tas ir sastopams FV "to make the welkin ring" (vai "to rend the welkin") - "taisīt lielu troksni". Arhaīsmis "fine" (vecfranču "fin", mūsdienu angļu "end") saglabājies tikai vienā FV - "in fine" - "beidzot".

Latviešu vecvārds "īksts", mūsdienu latviešu vārds "niere" (Manc. Lettus, 261, Nieran Ihxstis) ir saglabājies frazeoloģiskajā vienībā "līdz īkstim" - "ļoti", "stipri". Leksisks arhaīsmis "zieģelis" (viduslejas vācu "segel", mūsdienu vācu "Siegel", mūsdienu latviešu "zīmogs") ir saglabājies FV "turēt aiz septiņiem zieģeļiem". Arhaīsmu "ļekas" (ME ļeka zu leca, lēkt, 448) - "pēda" lieto tikai FV "laist ļekas vaļā" vai "laisties ļekās". Vārds "zēvele, zēvelis" (viduslejas vācu "swevel", mūsdienu vācu "Schwefel") saglabājies tikai FV "piķis un zēvele!" (vācu "Pech und Schwefel!"). Vārds "sērs" ir jau reģis-

¹ Skat. Orlovska L. Lexical and Semantic Archaisms within the Structure of Phrasological Units. - Ученые записки ИВУ ИМ. П. Стучки, т. 77. Р., "Звайгзне", 1966, с. 63-90.

trēts Lancela vārdnīcā (Lanc.Lettus, 393, Schmetel - Snehns).

Kā zināms, arhaiskus parādības FV sastāvā ir to katego-
riāla īpašība. Arhaismi FV sastāvā liecina par FV idiomātisk-
ku dabu un stabilitāti. Dažu pētījumu rēdā, ka valodas lek-
siskā un gramatiskā pusē tomēr ietekmē frazeoloģiskās vienī-
bas.¹ Tātad FV padodas mūsdienu valodas sistēmas normalizē-
jošai ietekmei. Jāatzīst, ka dažreiz gan valodas sistēmas spie-
diens atduras pret dažu struktūru FV pretestību. Mūsdienu an-
gļu un latviešu valodā ir vārojama FV modernizācijas tendence,
arhaiskus sinonimiski aizstājot ar mūsdienu valodas vārdiem.
Piemēram, angļu valodā arhaisms "nay" (senangļu "nā") FV "not
to take nay" ("nepieņemt abstraidīšanu, atteikumu") tiek aiz-
stāts ar mūsdienu angļu valodas vārdu "no" - "not to take no".
Frazeoloģiskā vienībā "to slay time" leksisks arhaisms "slay"
(senangļu "slēan", mūsdienu vācu "schlagen") var būt aiz-
stāts ar mūsdienu vārdu "kill" - FV "to kill time" ("nosist
laiku"). Vecvārdi "foe", "foeman" (senangļu "fāh", "fāhman")
aizstāti ar mūsdienu vārdu "enemy" frazeoloģiskajā vienībā
"a foe (a foeman vai enemy) worthy of somebody's steel" -
"cienīgs ienaidnieks" (ienaidnieks, sāncensis, kas ir vērts).

Mūsdienu latviešu valodā ir daudzi FV, kuras arī moderni-
zējas, t.i., arhaismi to sastāvā tiek aizstāti ar mūsdienu
lietojamiem vārdiem un vārdu formām.² Piemēram, frazeoloģis-
kā vienībā "pilnās zēģelēs" arhaismu "zēģele" bieži vien
aizstāj mūsdienu sinonimiskais vārds "bura" - "pilnās burās".

"Drīz vien kāds iztraucēts zaķis skrējis uz kungu pilnās
zēģelēs, bet kungs, lai negadītos nelaime, tam uzsaucis, rā-

¹ Попов Р.И. Фразеологические единицы современного литературного русского языка с историзмами и лексическими архаизмами. Вологда, Северо-западное книжное издательство, 1987. Его же: Фразеологические единицы современного русского литературного языка с архаичными элементами в своей структуре. Докт. дисс. Л., 1970. Его же: О лексическом характере компонентов фразеологических единиц. Wiss.Z. Karl-Marx-Univ. Leipzig, 1970, N.4.

² Орловская Л.Ч. Некоторые вопросы взаимосвязи и взаимодействия лексики и фразеологии. В кн.: Вопросы описания лексико-семантической системы языка. Тезисы докладов. МПЛИЯ им. Мориса Тореза. М., 1971, с.67-70.

dīdams ar roku sāpus: "Pabēdz, mazais, te tiks šauts!"

(Latviešu tautas anekdotes. R., 1961, 99. lpp.)

"Kad jāstrādā, tad jāstrādā ar pilnām burām."

(Grīva Ž. Zem albatrosa spārnēm. R., 1956, 7. lpp.)

Tādējādi dažkārt viens otram līdzās pastāv divi vienas un tās pašas FV varianti. FV "šis biķeris pagāja secen", "baudīt rūgto biķeri" arhaismus "biķeris" un "secen" aizstāj mūsdienu vārdi "kauss" un "garām".

"Mirdza Šmithene ilgu laiku nebija redzama uz skatuves... Bet tas arī parāda, ka viens otrs rūgts biķeris pagāja māksliniecei garām. Tiešām, viņai nebija lielu lomu tādās lugās kā "Tu - mīļotā" ..., kur galveno "ideju" atklāja jau pats nosaukums."

(Dzene L. Labais mūžs. R., 1964, 130. lpp.)

"Rūgto cietuma kausu buržuāzijas varas gados šais mūros līdz dibenam izbaudīja Leons Paegle un daudzi citi rakstnieki."

(Darba laudis izsaka savu gribu. - "Literatūra un Māksla", 1971, Nr. 29, 2. lpp.)

Pieminēsim te ļoti svarīgu faktu, ka latviešu valodā XIX gadsimta otrajā pusē un XX gadsimta sākumā notika vācu, lietuviešu, krievu un citu valodu cilmes vārdu aizstāšanas process ar mantotās leksikas vārdiem un jaundarinājumiem. Šis process ir saistīts ar apzinātu nolūku attīstīt, kopt un pilnveidot nacionālo valodu. Valodas kopšanas darbs, it īpaši centieni bagātināt leksiku un atbrīvoties no ģermānismiem, ietekmē arī FV leksisko sastāvu. Tā, piemēram, līdz ģermānismu aizstāšanai ar latviešu vārdiem eksistēja FV "dancot pēc kāda stabules"; ģermānismu "dancot" (viduslejas vācu "danzen") vēlāk aizstāja ar vārdu "dejoj" (ME, I, 453, dejuot - rakstnieka jaundarinājums); ģermānismu "gēģeris" (ME, I, 697, gēģerēt, jagen, ... Echt lettisch; medīt) frazeoloģiskajā vienībā "meitu gēģeris" aizstāj ar latviešu cilmes vārdu "mednieks".

"Sākumā mēs visi domājām, ka Bunte dancos zem viņa stabules."

(Lācis V. Vētra. Raksti, 6. sēj. R., 1960, 562. lpp.)

"Līventāls dancoja pēc zviedru kungu stabules, tāpēc kapstētā pat zviedru raga pūtēji rādīja savu mākslu."

(Kalniņš J. Mūžība. R., 1971, 224. lpp.)

"Amats pēc viņa stabules dejot negribēja, un kopš kāda laika priekšnieks no jauna bija cērējis uz krāsotāju brigadieriem, kurš, kaut arī stūrgalvīgs, tomēr droši sniedzās pēc mērķa."

(Grants J. Kuglis piestāj jaunības krastā. R., 1964, 157.lpp.)

"Neaizmirsti, ka tu esi mana sieva, un tu, brāli Dienvid, neaizmirsti, ka tā nav tava sieva! Un tagad, Pārslī, tu dejosi pēc manas stabules!"

(Sakse A. Pasakas par ziediem. R., 1966, 13.lpp.)

"Runā, ka spēka gados Plāšu Jānis esot bijis liels meitu ķēģeris un "plostnieks" - visu savu spēku un jaunību alus glāzē un sievieti apkampienos noslicinājis."

(Andersons Sk. Pirts. - "Literatūra un Māksla", 1969, Nr.37, 5.lpp.)

" - Moin, vecais meitu medniek! Sirms gan esi kļuvis un grumbains kā tabakas maks."

(Zariņš M. Vēdes reakcija. - "Zvaigzne", 1970, Nr.12, 6.lpp.)

"-Kas atgadījies? - es paspēru soli. - Vai varu palīdzēt?"

-Nē, - viņa (viesnīcas opteksne) nikni atmeta galvu.

-Tas tur... ar brillēm...

"Tātad - meitu mednieks", es nodomāju un, jāatzīstas, jutos mazliet vilies."

(Jurago H. Acis. - "Karogs", 1972, Nr.7, 30.lpp.)

Var minēt arī citu valodu vārdus frazeoloģiskajās vienībās, kurus mēdz aizstāt ar latviešu vārdiem, piemēram, lietuviešu vārds "ģimis" (ME, 700, aus. li. gyms) dažkārt tiek aizstāts ar latviešu vārdu "seja" frazeoloģiskajā vienībā "garš ģimis"; tā arī radās šis FV variants.

"Baigie lamzaki, tā jums vajag. Dabūjāt garus ģimjus?"

(Skujiņš Z. Kailums. R., 1970, 97.lpp.)

"Rūķiem" tomēr garas sejas. Vajadzētu tā kā iedzert pirms šķiršanās, bet nav ne kurēšas, nedz naudas."

(Lejnieks R. Jānis Rozentāls. R., 1936, 82.lpp.)

Moderno un arhaisko komponentu līdzāspastāvēšanu valodā ar mūsdienu sinonimiskiem vārdiem var uzskatīt par uzuālām

normatīvām izmaiņām, to var arī saukt par inovācijām FV struktūrā, kas rodas valodas leksikas un gramatikas sistēmas attīstības ietekmē. Šī parādība ir arī saistīta ar FV variantu problēmu, kas pašreiz kļuvusi visai aktuāla padomju valodniecībā. Nav šaubu, ka frazeoloģiskie varianti papildina, bagātina frazeoloģijas krājumu un kā izteiksmes līdzekļi tie kuplina valodas izteiksmes iespējas.

Jāpiezīmē, ka ne vienmēr FV ar ģermānismu vietā aizstātiem latviešu cilmes vārdiem ieiet valodā. Tā, piemēram, ir gadījumi literatūrā, kad frazeoloģiskajā vienībā "mest plinti krūmos" ģermānisms "plinte" tiek aizstāts ar latviešu vārdu "šauteni" un rezultatā rodas variants "mest šauteni krūmos".

"Jūs gribat mest šauteni krūmos?"

(Upīts A. Pa varavīksnes tiltu. R., 1949, 34. lpp.)

Valodas pašreizējā attīstības etapā vārdkopu "mest šauteni krūmos" nevar uzskatīt par frazeoloģiskās vienības "mest plinti krūmos" usuālu variantu, jo tā nav fiksēta vārdniecās un nav iegājusi tautas lietošanā. Tā pagaidām lieto tikai daži rakstnieki un runātāji. Vai tā kļūs par minētās FV usuālu variantu - rādīs nākotne. Pašreiz te var runāt par vārdkopu "mest šauteni krūmos" kā par FV "mest plinti krūmos" potenciālu variantu.

Weids, kādā frazeoloģiskās vienības ir nostiprinājušās tautas valodā, ne vienmēr apmierina rakstniekus. Īpaši bieži literatūras tekstā FV tiek dažādi pārveidotas, lai radītu vēlamo stilistisko efektu. Rakstnieks tās atjaunoja, atcēlīvis, atsvaidzina un tādējādi pastiprina to iedarbību. V. Vinogradovs konstatē, ka valodas jaunrades māksla slēpjas frazeoloģisko saikņu izmaiņās un pārgrupējumos, jaunu kontekstu veidošanā ar tām.¹ A. Babkins arī ir uzsvēris, ka FV var mainīt savu semantiku un struktūru un ka blakus pieņemtām usuālām lietošanas normām nereti sastopam individuālos jeb autoru radītos pār-

¹ Vinogradov В.В. Основные понятия русской фразеологии. В кн.: Труды юбилейной сессии. М., 1946, с. 46.

veidojumus, kas ilustrē frazeologismu dzīvo funkcionēšanu.¹ Kontekstuālas frazeoloģisko vienību transformācijas rada jaunas semantiskas saites un stilistiskas nokrāsas, kas neapšau bāmi padara bagātāku literārās valodas leksiski frazeoloģisko sistēmu. Okazionālu FV dažādu tipu pētīšana rakstnieku darbos palīdz atklāt tās parādības, kas notiek frazeoloģijas attīstībā (piemēram, kādām FV grupām ir potenciālas iespējas uz modifikāciju un deformāciju; kādos apstākļos okazionālas izmaiņas FV struktūrā var kļūt par uzuālām u.tml.).

Jautājums par okazionālām izmaiņām frazeoloģiskajās vienībās ir diezgan plaši pētīts mūsdienu valodniecībā; par to liecina liels skaits zinātnisko rakstu un disertāciju par šo problēmu.² Arī zinātniskajās konferencēs šī tēma ir aktuāla.³

FV okazionālās transformācijas var būt daudzveidīgas (leksiskas, sintaksiskas, morfoloģiskas, semantiskas u.c.). Visplašāk izpētītais veids ir komponentu aizstāšana ar citiem vārdiem FV sastāvā, lai konkretizētu FV nozīmi noteiktā situācijā. Vārdu, vārdkopu vai teikumu iesprausana frazeoloģiskajās vienībās, FV deformācija un kontaminācija, FV redukcija un citas okazionālas izmaiņas tajās ir bieži sastopama parādība. Savos pētījumos A.Kuņins ir pierādījis, ka, lai gan okazionālas izmaiņas frazeoloģiskajās vienībās ir novirzīšanās no valodas normas, tomēr tajās ir vērojama noteikta sistēma, tās ir runas procesa likumsakarīga un normatīva parā-

¹ Бабкин А.М. Фразеологизмы русского языка и задачи академического словаря русской фразеологии. Л., Изд-во АН ССР, 1961, с.6.

² Материалы к общей библиографии по вопросам фразеологии. Самарканд, 1970, с.176-199.

³ Skat. konferenču materiālus: 1965.gadā Čerepovēcā /Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе/, 1968.gadā Tulā /Проблемы устойчивости и вариантности/ un 1971.gadā Novgorodā /Вопросы семантики фразеологических единиц/.

dība un tiek radītas pēc noteiktiem principiem.¹

FV transformācija ir saistīta ar autora radošiem uzdevumiem katrā konkrētā situācijā un rāda, kā FV funkcionē runā. Tā ir dzīva parādība, kas rodas cilvēku ikdienas komunikācijā. Okasionālas transformācijas frazeoloģiskajās vienībās ir neizsīkstošs avots maksimieciskai tēlainībai. Kā zināms, tēlainība ir FV inherentā īpašība, ko raksturoliki padziļina konkrētajās runas situācijās. Ir svarīgi pētīt FV valodas līmenī un runas līmenī un atšķirt uzuālas parādības frazeoloģiskajās vienībās no okacionālām, kas ir pretēja parādība uzuālām normatīvām izmaiņām FV struktūrā. Jautājums par individuālajiem autoru pārveidojumiem frazeoloģiskajās vienībās ir ļoti interesants un tajā pašā laikā sarežģīts, jo bieži vien ir grūti noteikt FV obligāto struktūru, autora variantu vai valodā mazāk pazīstamu uzuālu variantu.

Valodas frazeoloģiskais fonds ir svarīgs valodas sistēmas komponents, kam ir ļoti liela nozīme literārās valodas attīstībā un bagātināšanā. Nav nekādu šaubu, ka FV noiet vārdu krājumā ar tādu vieglumu kā atsevišķie vārdi, tomēr frazeoloģiskais fonds nepārtaukti tiek papildināts un atjaunots, un, pats par sevi saprotams, rodas jaunas FV. Šajā sakarā atcerēsimies D.Šmeļova izteicienu, ka, lai cik individuāls nebūtu katras atsevišķas FV liktenis, lai cik daudz faktoru to nenoteiktu, frazeoloģiskā sastāva attīstībā galvenā nozīme ir tiem pašiem virzošajiem spēkiem, kas darbojas valodas leksiski semantiskajā attīstībā visumā.²

¹ Кунин А.А. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины и создание англо-русского фразеологического словаря. Докт. дисс. м., 1964, с. 632-634.

² Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964, с. 240.

РЕЗЮМЕ

Л.Я.ОРЛОВСКАЯ. Некоторые инновации в английской и латышской фразеологии

Инновации в области фразеологии появляются в результате образования новых фразеологических единиц, в результате нормативных узусальных изменений в структуре фразеологических единиц и индивидуально-авторских или окказиональных преобразований во фразеологических единицах.

Фразеология и лексика любого языка представляют возможность проследить зависимость языка от жизни общества, т.е. связь языка с экстралингвистическими факторами.

Новые фразеологические единицы появляются в результате воздействия не только экстралингвистических факторов, но и лингвистических.

Заемствование фразеологических единиц - характерное явление для всех языков. Как в современный английский язык, так и в латышский язык непрерывно вливаются фразеологические единицы из других языков.

Компоненты фразеологических единиц в некоторой степени отражают историю развития языка. При сосуществовании в современном литературном языке фразеологических единиц с обновленными компонентами и с архаизмами во фразеологической системе увеличивается количество вариантов одних и тех же фразеологических единиц.

Контекстуальные трансформации фразеологических единиц являются одним из средств создания новых семантических связей и стилистических оттенков.

Исследование различного типа окказиональных фразеологических единиц имеет большое значение для выяснения процессов, протекающих в области развития фразеологии.

Р.Н.ПОПОВ

ИЗМЕНЕНИЯ В КОМПОНЕНТНОМ СОСТАВЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

(На материале русского языка)

Постоянная потребность в общении между людьми, стремительно увеличивающееся количество новых понятий и представлений в сознании человека, вызванных все более возрастающими темпами социально-экономической жизни и научно-технического прогресса, приводят к появлению в языке не только новых слов, но, пожалуй, прежде всего и в большем объеме к возникновению новых устойчивых комбинаций слов.

Во фразеологическом составе современного литературного русского языка можно обнаружить значительный слой номинативных единиц, сформировавшихся для обозначения новых понятий и нового отношения человека к социалистической действительности: резервы производства, узловые вопросы, подхватить инициативу, дом отдыха, детский сад, полевой стан, торговая сеть, темпы роста, бригада коммунистического труда, бригада отличного обслуживания, передовик производства и т.д.

Для наиболее полного удовлетворения потребностей в общении между людьми в системе языка образуется также, на-

ряду с номинативно-понятийным слоем лексических и фразеологических средств, экспрессивный слой единиц, необходимой для максимального воздействия говорящего на слушающего (или пишущего на читающего) например: встретить в пути, забыться от дух, выйти в люди и т.п.

Пополнение номинативного и экспрессивного пластов устойчивых словосочетаний обусловлено самой языковой природой, а именно: коммуникативной функцией языка. Оно приводит, в конечном счете, к образованию в языке фразеологических единиц, очень неоднородных и отличных друг от друга в структурно-семантическом отношении.

По мере развития языка в компонентном составе фразеологических единиц, с одной стороны, происходит накопление различных устаревших элементов его системы, а с другой стороны, постоянное обновление их. Столкновение этих двух противоположных тенденций, одна из которых обусловлена самой устойчивостью структуры фразеологизма, а другая вызвана нормализующим воздействием на эту структуру современной языковой системы на всех ее уровнях, приводит к самым неожиданным преобразованиям компонентного состава фразеологизмов.

Вместе с тем имеющие место различные трансформации компонентного состава фразеологических единиц косвенным образом подтверждают лексемный характер самих компонентов фразеологизмов.

Лексемный характер компонентов, проявляющийся в наличии у них определенного значения (иногда ослабленного, иногда видоизмененного по сравнению с омонимичными словами свободного словоупотребления) и в присущей им грамматической и акцентологической раздельноформленности, создает необходимую предпосылку для возможных преобразований фразеологизма.

Если отрицать лексемный характер компонентов фразеологизмов, то различные инновации, которые мы наблюдаем в

их структуре, окажутся попросту необъяснимыми. "Компоненты фразеологических единиц можно и нужно считать словами, но только специфически употребленными. То, что некоторые слова, вроде зри (сравни не видно ни зри - Р.П.) окажутся иначе и не употребляемыми, не меняет сути дела подобно тому, как, например, недостаточность отдельных глаголов (т.е. неполнота их парадигм) не меняет общей системы спряжения в целом и не делает эти глаголы неглаголами".¹

Итак, компоненты фразеологизмов являются специфически употребленными словами. Специфика заключается в том, что слова эти употреблены в сугубо индивидуальных (нередко ослабленных), значениях в строго определенных сочетаниях с другими словами и притом в строго определенных, а имен^{но} и единичных для них словоформах.

Через различные межсловные связи и отношения, которые могут идти как по линии синонимии, так и по линии антонимии и антонимии (например, намазать голову - "сильно отругать" и намазать голову - "натереть голову милом"; не щадя своей жизни и не жалея свой жизни; засуха рукава и спустя рукава и т.д.), компоненты фразеологизмов в той или иной мере сохраняют связь с лексической системой языка и испытывают с ее стороны соответствующее воздействие. Вместе с тем и сам фразеологизм как постоянное соединение нескольких словоформ может употребляться до известных границ свободному словосочетанию, допуская некоторую подвижность, расширение и сужение своего компонентного состава, а иногда и замену одних слов другими, чаще всего синонимического характера.

Некоторые из этих инноваций воспринимаются как допустимые отклонения в пределах нормы употребления данных фразеологических единиц в системе языка, в то время как другие воспринимаются как инновации индивидуально-стилистического

¹ Смирницкий А.И. К вопросу о слове. - В кн.: Вопросы теории и истории языка..., М., 1952, с. 202-203.

характера, которые проявляются лишь в литературно-художественных текстах и для системы языка в целом не являются допустимыми и возможными.

Установить градации этих изменений в структуре фразеологических единиц ("на уровне" системы языка и "на уровне" индивидуальной речи) бывает не всегда легко, но тем не менее от этой проблемы уходить нельзя.

Данная наша статья посвящена основным, наиболее типичным изменениям, совершающимся в структуре фразеологических единиц в пределах языковой нормы их употребления. В следующей своей статье мы рассмотрим важнейшие изменения в компонентном составе фразеологизмов при их индивидуально-стилистическом использовании в художественной литературе и публицистике.

Расширение компонентного состава атрибутивными словами

Прежде всего, необходимо заметить, что структурно-семантическое тождество фразеологической единицы остается прежним и не разрушается, если ее компонентный состав расширяется за счет введения "новых" определений, выраженных местоимениями и числительными. Введение таких определений к тем или иным компонентам фразеологизма носит более или менее регулярный характер и служит одним из средств усиления выразительности того значения, которое присуще фразеологической единице.

Эти атрибутивные слова не затрагивают качественной стороны значения, свойственного данному фразеологизму, а потому и не нарушают его структурно-семантического тождества. Как единица языка фразеологизм остается прежним, поскольку природа его значения остается почти неизменной. Можно допустить, что в этом случае образуются лишь новые

варианты одной и той же фразеологической единицы.

Изменения такого рода в компонентном составе происходят в пределах допустимых отклонений в пределах языковой нормы употребления тогв или иного фразеологизма.

В качестве примеров подобного рода изменений в компонентном составе фразеологических единиц, приводящих к возникновению их новых вариантов, можно указать на такие, как без зазрения совести - "без стеснения, не испытывая чувства стыда", и без всякого зазрения совести; тянуть канитель - "заниматься чем-либо однообразным, нудным"; "медлить, затягивать какое-либо дело", и тянуть эту канитель; зарыть талант в землю - "загубить свои способности, не дать им развиться", и зарыть свой талант в землю; в мгновение ока - "моментально, в миг, очень быстро", и в одно мгновение ока; ни на йоту - "нисколько, ничуть", и ни на единую йоту; по белу (по белому) свету - "повсюду, везде, по всему миру", и по всему белу свету; обвинять в смертных грехах - "предъявлять обвинения в больших пороках, непростительных проступках" и обвинять во всех смертных грехах; с чадами и домочадцами - "вместе со всей семьей; вместе с детьми и родственниками", и со всеми своими чадами и домочадцами; подпускать турусы на колесах - "привирать, присочинять что-либо", и подпускать всякие (какие) турусы на колесах; выйти в люди (в вельможи, в писатели и т.п.) - "добиться прочного, высокого положения в обществе, в жизни", и выйти в такие люди; выписывать мыслете - "идти нетвердым шагом, заплетающейся походкой", и выписывать свои мыслете и многие другие.¹

¹ Толкования значений фразеологических единиц с некоторыми нашими уточнениями в основном даны по "Фразеологическому словарю русского языка". (Под редакцией А.И.Молоткова, М., 1967.)

Указанные выше фразеологизмы, содержащие местоимения и числительные в качестве определений к своим именным компонентам, не менее употребительны в произведениях художественной литературы и современной массовой печати, чем их более ранние варианты (по времени своего появления в языке) не содержащие атрибутивных элементов.

Приведем некоторые иллюстрации: "Чуткий нос его слышал за несколько десятков верст, где была ярмарка со всякими съездами и балами: он уже в одно мгновение ока был там" (Гоголь, Мертвые души). - "Да бабеночка-то, батюшка, хоть куда! Ишь какие турусы подпускает! Облупит она его!" (Салтыков-Щедрин, Губернские очерки). - "Да что вы на меня так уставились? Неужто же в самом деле мне было тянуть эту канитель?" (Тургенев, Отцы и дети). - "Как начнет выписывать свои мысли, хоть святых выноси!" (А.Островский, Свои люди - сочтемся). "Тетка начала браниться безо всякого вззрения совести" (Писемский, Питерщик). "В физическом отношении он ни на единую йоту не поправил своего здоровья" (В.Стасов, М.М.Антокольский). "Смешно и грешно с такой внешностью и голосом заврывать свой талант в землю" (Малюгин, Старые друзья). - "Друг, можно сказать, детства и вдруг вышли в такие вельможи-с!" (Чехов, Толстый и тонкий). "Немецкая буржуазия без всякого вззрения совести предаёт крестьян, своих самых естественных союзников, без которых она бессильна против дворянства" (Ленин, Две тактики социал-демократии в демократической революции). "Все трое сыновей Марфы Архиповны служили в армии. Их товарищи еще в конце службы выбрали города и стройки и после демобилизации разъехались кто куда, по всему белому свету" (А.Копцов, Устои крестьянской семьи, "Известия", 22.11.1967). "Демонстрировались картины в Зимнем саду. Туда вечером приходили все работники дома и охраны со своими чадами и домочадцами" (В.Ульянов, В Горках, "Огонек", № 23, 1968).

Следует отметить, что значение определительного (всякий), указательного (этот, такой), вопросительного (какой)

и притяжательного (свой) местоимений в структуре рассмотренных фразеологизмов бледнеет. Более того, происходит нивелирование различных местоименных значений. Все четыре местоимения разных разрядов имеют тенденцию к выражению одного одинакового и общего для значения в структуре фразеологических единиц, а именно: "очень большой" или "очень большие" (сравни всякие твусы на колесах, свой талант в землю, выйти в такие люди).

Что касается оттенков, приносимых в структуру фразеологизмов числительными один и единый, то их можно было бы назвать усилительно-ограничительными (в одно мгновение ока, ни на единую йоту). Они близки к значению частиц только, лишь, даже (сравни "только в мгновение ока", "даже ни на йоту").

В качестве атрибутивных слов, "вклинивающихся" в компонентный состав фразеологизмов, могут использоваться, естественно, и имена прилагательные.

Если прилагательные, вовлекаемые в структуру фразеологической единицы, близки по своей семантике тем компонентам, которые они определяют, и не содержат в себе никакого неожиданного "семантического эффекта", не контрастируют с содержанием тех слов, с которыми они вступают в связь, то они, подобно местоимениям и числительным, не нарушают структурно-семантического тождества фразеологизма.

В этом случае тоже расширение компонентного состава за счет атрибутивных элементов приводит к образованию новых вариантов фразеологизмов в рамках языковой нормы употребления последних во фразеологическом составе русского языка.

Сошлемся на такие примеры употребления фразеологических единиц с атрибутивными элементами, выраженными полными формами имен прилагательных, семантически "однородными" с определяемыми компонентами, как внести сумятицу и внести невероятную сумятицу - "вызвать переполох, суматоху, панику"; нести вериги и нести тяжкие вериги - "терпеливо переносить страдания, испытания, тяжелую судьбу"; плести слова и плести туманные слова - "многословно, запутанно

и вычурно говорить"; разжаловать в солдаты и разжаловать в рядовые солдаты - "лишить офицерского звания, перевести на положение простого солдата" и т.п.

Приведем некоторые иллюстрации: "Поверьте мне: судьбою нести даны нам тяжкие вериги" (Лермонтов, "Журналист, читатель и писатель"). "Неожиданно развернулись события, которые в особняк на Поповской улице внесли невероятную сумятицу" (В.Озеров, Слуги царя небесного). "Гали - факс плел туманные слова, которые, однако, Гитлеру было нетрудно расшифровать" (И.М.Майский, Мюнхенская драма).

Напротив, если вводимое в состав фразеологизма определение к одному или двум его именным компонентам слишком "несовместимо" с ними по своей семантике и контрастирует с общим значением фразеологической единицы, оно не только "нарушает" структурно-семантическое тождество ее, но может даже привести вообще к разрушению всей структуры фразеологизма. Именно такую "ломку" фразеологизма по градам и весьям, т.е. "всюду, везде", нам довелось встретить в одной из газетных корреспонденций: "Из многих сотен драматических жалоб на звуковой террор, свирепствующий не только в индустриальных градах, но и аграрных весьях, мы выбрали пяток самых отчаянных" (А.Вихорев, Шумовое бедствие, "Правда", 27.07.1967).

Как видим, "вклинивание" в компонентный состав фразеологизмов атрибутивных слов носит различный характер и в одних случаях не нарушает тождества фразеологической единицы (изменение структуры фразеологизма в пределах языковой нормы), в других случаях нарушает тождество фразеологизма (индивидуально-речевые инновации структуры фразеологизма вплоть до ее разрушения).

Индивидуально-речевые изменения, на которых мы подробнее остановимся в следующей нашей статье, как правило, обусловлены различными задачами стилистического использования сложившихся в языке фразеологизмов.

Замена одних лексем в компонентном составе синонимичными им другими лексемами

Замена одних лексем в определенных словоформах другими в компонентном составе фразеологической единицы может быть связана с определенными стилистическими задачами, но может быть и нейтральной по отношению к ним.

Если в структуре фразеологизма происходит замена одних слов другими, которые близки им по своему смысловому содержанию, то это не влечет за собою нарушения тождества фразеологизма и не вызывает существенного изменения его экспрессивных свойств.

В таких фразеологических единицах, как бить баклуши и бить шагалы - "правдо проводить время, бездельничать"; вложить персты в язвы и вложить персты в раны - "возбудить вновь тяжелые переживания"; не щадя живота своего и не жалея живота своего - "стойко, мужественно, до решительного исхода" (борьбы, сражения и т.п.); от младых ногтей и от мягких ногтей - "с детства, с юных лет"; сильные мира сего и великие мира сего - "влиятельные, могущественные люди, занимающие высокое общественное положение"; ни богу свеча, ни черту кочерга и ни богу свеча, ни дьяволу кочерга - о ничем не выделяющемся, среднем, посредственном человеке - и других, несмотря на синонимические замены лексем, в компонентном составе не возникает каких-либо новых значений или новых стилистических свойств.

Это тем более относится к фразеологическим единицам, в компонентном составе которых происходит лексемная замена одних местоимений или служебных слов на другие, что почти ничуть не затрагивает смыслового содержания данных единиц, например: в поте лица своего и в поте лица нашего - "с большим усердием, прилагая все силы"; и его присные и и свои присные, и их присные - "и его единомышленники, близкие люди"; словно аршин проглотил и точно аршин проглотил,

как будто аршин проглотил - "сильно удивляться чему-либо, держаться неестественно прямо".

В том случае, когда в компонентном составе фразеологизма одни слова заменяются другими, существенно отличающимися по своему смысловому содержанию от первых, как правило, структурно-семантическое тождество фразеологической единицы нарушается. Изменения эти носят индивидуально-речевой характер и не получают своего закрепления в языковой норме употребления данного фразеологизма. Они не становятся достоянием общенародной речевой практики.

Это положение можно проиллюстрировать следующими индивидуально-речевыми инновациями в компонентном составе таких фразеологических единиц: малые мира сего (сравни сильные мира сего), странные мира сего; окинуть критическим оком и окинуть превозительным оком, бедный агнец и ласковый агнец; мерить на свой аршин и мерить на обыкновенный (стандартный и т.д.) аршин; мерить своим аршином и мерить подозрительным аршином и т.п.

Впрочем, не всегда слова, далекие друг от друга по своему смысловому содержанию, в результате "взаимозамены" в компонентном составе нарушают структурно-семантическое тождество фразеологизма. Подобного рода инновации иногда даже не затрагивают прежней природы фразеологического значения. Во всяком случае они могут привести лишь к появлению новых вариантов фразеологизма, не меняя существенно его образный семантический "стержень".

Нам кажется, что примером именно такой инновации являются варианты фразеологизма: вот так фунт с изюмом! ("основной" вариант) и вот так фунт с походом! ("новый" вариант) - с общим для них значением, заключающемся в выражении удивления или разочарования. Например: "Вот так фунт с походом! - воскликнул Ярлык, разрешая общее напряженное молчание" (Горький, Бабушка Акулина).

Иновации, связанные с формообразовательными и словообразовательными особенностями фразеологических единиц

В компонентном составе фразеологизмов "наполняющие" его лексемы сохраняют до известной степени способность к словоизменению.

В большей мере это относится к глагольным компонентам, в меньшей мере - к именным. Употребление глагольных компонентов в различных видовременных формах и наклонениях часто вызывается потребностью "выключения" данного фразеологизма в "ткань" того или иного предложения. Причем это особенно становится необходимым тогда, когда фразеологизм используется в качестве сказуемого.

Если взять такой фразеологизм, как лечь костыми, то мы увидим, как при функционировании его в качестве сказуемого в составе различных предложений глагольный компонент будет употребляться в тех или иных временных личных формах. "Чтоб там ни было, Лукьяныч ляжет костыми, но выдаст зарплату точка в точку пятнадцатого числа" (В.Панов, Ясный берег). - "Да разве я бегу от работы, костыми лягу" (А.Андреев, Грачи прилетели).

Вместе с тем употребление глагольного компонента не в изъявительном наклонении, а, например, в повелительном или сослагательном, либо употребление в другой видовой форме воспринимается уже как инновация данного фразеологизма. Точно так же и фразеологические варианты бей баклуши, посудить да порядить воспринимаются как продукты изменений в компонентном составе фразеологизмов: бить баклуши, судить и рядить. Сравним: "Внешне вроде бы "демократично": хочешь учиться - учись, а нет - бей баклуши" (А.Стаценко, Мифы современной Америки, "Правда", 15.3.1968, № 75). "Восемьдесят владельцев замков собрались в Америке, чтобы посудить да порядить, как жить дальше" (В.Гавилевский, Подайте баронам! "Комсомольская правда", 21.5.1968, № 116).

С другой стороны, глагольные компоненты фразеологиз-

мов, представляющих собой замкнутые предикативные структуры, как правило, употребляются в одних и тех же словоформах и утрачивают способность и тенденцию к словоизменению: будь (ты, хоть) семи пядей во лбу, будь (у него...) хоть семь пядей во лбу, чаша (моего ...) терпения переполнилась. Например: - " Не только что Маргарита Львовна, а и Марфа Посадница ничего не сделает, хоть будь семи пядей во лбу (Г.Здич, Импрессионист). "Будь ты хоть семи пядей во лбу, а учись, учись азбуке" (Тургенев, Дым). "Будь у нас у каждого семь пядей во лбу, одни мы ничего не сделаем" (Г.Брянцев, По тонкому льду). "Любой председатель, будь у него хоть семь пядей, без колхозников, без актива - что генерал без войска..." (Г.Халицкий, Теплый хлеб, "Учительская газета", 3.12.1958). "И тут я почувствовал, что чаша моего терпения переполнилась и я окончательно схожу с ума" (В.Стенич, Визит vicария, "Неделя", №33, 12.8.1967).

Значительно реже наблюдается образование от глаголов причастных и деепричастных форм в компонентном составе фразеологических единиц. Подобные случаи носят буквально окказиональный характер, сравним: положить (положивший) свой живот, пролать (продавший) за тридцать серебряников, смотреть (смотрящий) воочию, хромать (хромящий) на обе ноги, внести лепту и внесена лепта, потупить взор и потупя взор. Приведем примеры:

"Души положивших живов свои увеличивают сонм праведников у престола господня, - ответил отец Иоанн" (Б.Озеров, Слуга царя небесного). "Сам смотрящий смерть воочию... /тянет город руку рабочую/ горсть сухих крок" (В.Маяковский, Сволочи, II, 67). "Сегодняшние газеты /Д.Глауда/ называют не иначе, как Иудой, совратившим посулами несколько отличных игроков и продавшим самого себя за тридцать серебряников" (В.Гурнов, Тридцать футбольных серебряников, "Комсомольская правда", 28.1.1965). "Но печальнее всего не то, что европейское влияние за сто двадцать пять лет

создало лишь хромающую на обе ноги получивилизацию, а то, что гаитяне слишком дорого заплатили за нее (Л.Жданова, Гоген оповдал на Гаити, "Неделя", № 46, 11.11.1967).

Очевидно, причастные формы глагольных компонентов менее актуальны для включения фразеологизма в состав того или иного предложения по сравнению с личными формами глаголов, а потому и менее употребительны в речевой практике носителей данного языка.

Изменения причастий, прилагательных и существительных в формах числа и падежа в компонентном составе фразеологических единиц тоже очень незначительны и не часты. Можно назвать, например, такие фразеологизмы, как (полететь, ...) вверх тормашки (-ами), на лоне (-о) природы, калика переходяй (-ая), власть (-и) предержажая (-ие), трудиться в поте лиц (-а) наших (своего) и некоторые другие.

Компоненты фразеологических единиц могут приобретать те или иные суффиксы субъективной оценки, причем употребление некоторых из них носит настолько регулярный характер, что приводит к образованию новых фразеологических вариантов на уровне языковой нормы, например: ни богу свеча, ни черту коцерга и ни богу свечка, ни черту коцерга. "Прежние-то люди больше нас о душе думали, и греха было больше, а мы ни богу свеча, ни черту коцерга" (Мамин-Сибиряк, Золото). /Бабушка:/ "Ты во что сам вышел, сударь, ни богу свечка, ни черту коцерга! А Нил Андреич все-таки почтенный человек" (Гончаров, Обрыв). "А нынешние .../машет рукой/. Не понимаю. Ни богу свечка, ни черту коцерга" (Чехов, Иванов).

Употребление компонентов других фразеологических единиц в формах субъективной оценки носит окказиональный характер, например: стать (встать) на дыбы и стать на дыбки, сердце екнуло и сердчишко екнуло, выложить руки в брюки и заложить ручки в брючки, шелкать по морде (по морда-

сам), заблудшая овца (овечка). "Авось, - думал смотритель /о дочери/, - приведу я домой заблудшую овечку" (Пушкин, Станционный смотритель). "Сами через год, если только вас не выпрут из полка, будете по мордасам щелкать. Не хуже меня" (Куприн, Поединок). "Заложит ручки в брючки и пошел" (В.Полевой, Горячий цех). "Посматриваю на нее и думаю: должно же у нее екнуть сердчишко!" (Г.Николаева, Повесть о директоре МТС). "Я душу вином гашу. Горе свалило, горе. Стала на днбки Россия" (В.Кожевников, Заре навстречу).

Весьма распространенным "изменением" компонентов фразеологических единиц, содержащих архаичные элементы в своей структуре, является образование существительных от глагольных форм, например: бить баклуши - битые баклуш, явиться с повинной - явка с повинной, разжаловать в рядовые /солдаты/ - разжалование в рядовые /солдаты/, произвести в офицеры - производство в офицеры, посвятить в рыцари - посвящение в рыцари, вступить в кандидаты - вступление в кандидаты, вступить на стезю (чего-либо) - вступление на стезю (чего-нибудь), вступить на поприще (чего-либо) - вступление на поприще (чего-нибудь), плести словеса - плетение словес, кимвал бряцающий - кимвалов бряцанье, бряцать оружием - бряцание оружием и т.п.

В некоторых фразеологизмах можно наблюдать, наконец, довольно редкие случаи замены одной глагольной формы другой и даже замену именны: компонентов глагольными, сравним: не щадя живота своего и не падить живота своего или лиха беда-начало и лиха беда начать. Конечно, подобного рода изменения в компонентном составе фразеологизмов возможны лишь на уровне индивидуально-речевого употребления.

Приведем примеры: "Лиха беда начать, а там все как по маслу пойдет" (Мельников-Печерский, В лесах). /Большинцев:/ "Говорят, в этих делах лиха беда начать, так нельзя ли того-с, мне для вступления в разговор - словечко, что ли, сообщить какое-нибудь приятное" (Тургенев, Месяц в деревне). "Настоятель кропил их тускло-зеленова-

тый строй /солдат/ святой водой и в напутственном слове убеждал не щадить живота "за други своя" (Б.Озеров, Слуга царя небесного).

Инверсионное и дистантное употребление компонентов фразеологических единиц

Инверсионное употребление компонентов наблюдается у фразеологических единиц различной структурной организации, в большей мере у фразеологических единств, сочетаний и выражений, в меньшей степени у фразеологических сращений.

Некоторые фразеологические сочетания, очевидно, существуют в двух своих вариантах, которые как раз тем и отличаются, что их компоненты меняют свое местоположение по отношению друг к другу: тьма крошечная и крошечная тьма, глаза мозолить и мозолить глаза и т.п. Изменение местоположения компонентов по отношению друг к другу при реализации этих фразеологических сочетаний в речи носит регулярный характер, а потому является фактом языка.

Однако большинству фразеологизмов русского языка свойственно постоянное, фиксированное местоположение их компонентов. Поэтому наблюдающиеся в речевом употреблении случаи именованного порядка местоположения компонентов воспринимаются как определенные отклонения от нормы, свойственной данным фразеологизмам.

Именованное порядка расположения компонентов во фразеологических сращениях и единствах: хлеб насущный, день и ночью, перст указующий, варить (свой) талант в землю, нести им числа, недреманное око, власти преданной, ни богу свеча (свечка), ни черту почерта, во фразеологических выражениях: на рубль амбиции, на гроб амуниции, на миру и смерть красна осознается как отступление от нормы их употребления.

В поэтической речи инверсия компонентов может вызываться особой ее спецификой, например, явлением рифмы, сравнимой

ночно и денно и денно и ночно; телец золотой и золотой телец, что нивесть и нивесть что, где первые "варианты" фразеологизмов существуют как явные отступления от нормы. Приведем примеры:

"Наши девы практичней, умнее, /идеал их - телец золотой..." (Некрасов, Балет). "Показалось что нивесть: /то ли иней на рескицах, / то ли, вправду, что-то есть" (Твардовский, Василий Теркин). "Поцетуй возмерками зашифровав, он выстукивал их денно и ночно, ночно и денно" (Р.Рождественский, Восемьдесят восемь).

Конечно, фразеологические сращения поддаются с большим трудом различного рода инверсионным изменениям. Компоненты их, как правило, имеют постоянное, фиксированное местоположение, например, скрепя сердце; спустя рукава при невозможности таких "вариантов", как сердце скрепя и рукава спустя. И тем не менее многие фразеологические сращения функционируют в современной речевой практике в виде двух своих нормативных вариантов с различным местоположением своих компонентов, сравним бить баклуши и баклуши бить, точить лясы (балясы) и лясы (балясы) точить. Если брать фразеологизмы не с архаичными элементами, а со словами, принадлежащими активной лексике языка, то и там обнаружится такая же закономерность, сравним собаку съел - "мастер своего дела" - и съел собаку и т.п.

Приведем примеры вариантного употребления указанных выше фразеологических сращений.

"Поздоровавшись, папа сказал, что будет нам в деревне баклуши бить..." (Л.Толстой, Детство). - "Ну-ка ты, парень, чего сидишь-то, лясы точишь, поди-ка принеси дров..." (Г.Успенский, Из разговора с приятелями). "Полно баклуши бить - надобно быть полезным" (Герцен, Кто виноват?). "Давай говори свою цену, да будем работать, нечего зря балясы точить" (К.Ссыдх, Даурия). "Нацелишься на пристани на деревенскую бабу с мешком и начинаешь ей точить лясы, ища слабого места..." (А.Н.Толстой, Хождение по мукам). "Брыз-

гая водой, он без умолку говорил о походе, о товарищах и о том, что теперь можно ни о чем не думать и бить баклуши до сентября" (В.Осеева, Васек Трубачев и его товарищи).

Интересно отметить, что иногда при образовании одной фразеологической единицы на базе другой порядок расположения компонентом изменяется, он как бы фиксирует совершившийся переход от одного фразеологизма к другому. Так, фразеологическое единство не шадя своей жизни, сформировавшееся в результате обновления одного из компонентов фразеологического сращения не шадя живота своего, "переместило" притяжательное прилагательное свой из позиции постпозитивного определения к слову живот - "жизнь" в позицию препозитивного определения. Сравним, например: "Воем, как говорится, не шадя живота своего" (О.Горчаков, Лебединая песня), но - "Я ехал, зная, что буду сражаться смело, отчаянно, не шадя своей жизни" (В.Озеров, Слуга царя небесного).

Важным свидетельством определенной самостоятельности компонентом в сложной структурной организации фразеологической единицы может служить также дистантное употребление составляющих ее частей, которое мы нередко наблюдаем в речевой практике.

Явление это носит весьма регулярный характер и потому имеет силу языковой закономерности. Оно наблюдается как на уровне фразеологических сращений, так и на уровне других разрядов фразеологических единиц. Иногда оно сопровождается также изменением порядка расположения компонентом. Компонентный состав фразеологизма может "разрываться" теми или иными членами предложения, в составе которого он находится, или вводными словами и словосочетаниями.

Приведем примеры дистантного употребления компонентом фразеологических единиц: подпускать туры на колесах, не шадя живота своего, точить ляды, воспринять схиму, на миру и смерть красна, среди которых имеются и фразеологические сращения, и фразеологические единства, и фразеологические выражения.

"Прииду к вам, преступник окаянный, и схиму здесь честную восприму" (Пушкин, Борис Годунов). "Этот теперь маркер во время игры-то всякие ему турусы на колесах да историйки и подпускает" (Сухово-Кобылин, Дело). "Я стану работать по-настоящему, не шадя, как говорится, живота своего (Чехов, Моя жизнь). - "Ходил сюда целое лето, ел, пил, обнадеживал, балуясь тут с девчонками от вари до вари точил, и вдруг, на тебе, уэзжаю!" (Чехов, Жених и папенька). "Партизанам легче. Они все вместе, а на миру, как говорят, и смерть красна" (Попов, Закипела сталь).

Явления эллипсиса в компонентном составе
фразеологических единиц

Интересный материал для наблюдений в этом отношении представляют прежде всего фразеологизмы с отрицательными частицами при глаголах, содержащихся в их структуре. При "пропуске" отрицательной частицы возникает не вариант данной фразеологической единицы, а совершенно самостоятельный новый фразеологизм со своим диаметрально противоположным значением и особой выразительностью.

Рассмотрим следующие фразеологические единицы: игра не стоит свеч - о неоправдывающем себя деле, занятии и т.п.¹, не взирая на лица - "беспристрастно, не считаясь с общественным, служебным или каким-либо иным положением кого-либо",² своя своих не познаша - о разногласиях и вражде среди единомышленников, названных каким-либо недо-

¹ Фразеологический словарь русского языка. Сост. Л.А.Войнова, В.П.Жуков, А.И.Молотков, А.И.Федоров. М., 1967, с.178.

² Там же, с. 228.

равумением или ошибкой, не вливать вина молодого в мехи ветхие - "нельзя создавать что-то новое, не порвав со старым",¹ не ведают(-ет), что творят (-ит) - о безрассудном и вредном поступке, совершенном без злого умысла², да не оскудеет рука дающего (моя) - "не обеднеет тот, кто жертвует что-либо, помогает другим".

С указанными выше значениями данные фразеологические единицы функционируют в разных стилях современного русского языка, причем некоторые из них более свойственны книжной речи (мертвые сраму не имут, да не оскудеет рука дающего). Приведем некоторые иллюстрации.

"Судьба не перестает с тобой проказить. Не сердись на нее, не ведает бо, что творит" (Пушкин, Письмо Вяземскому, 05.05.1826). "Но потом убедился, что игра не стоит свеч и стал нанимать квартиру со столом" (Фет, Ранние годы моей жизни). "... После первых двух-трех приступов убедился бы в том, что игра не стоит свеч" (Писарев, Реалисты). "Выходит, что метили в одного, попали в другого! Поистине, своя своих не познаша" (Ленин, Сердитая растерянность). "Как же так, - возроптали в Пентагоне, - что же получается: своя своих не познаша?" Кана окрестили "Клавицей ядерного века" и позволили взглянуть собственную фабрику мыслей" (Н.Полянов, Видения просвещенного лодоеда, "Неделя", № 44, 28.10.1967). "Они бы хотели заполнить революцию словоблудием, чтоб сохранить свое господство ... Да не выйдет так, господа! Новое вино никак не всльешь в старые мехи ..." (А.Черкасов, Хмель). - "Жестоко, беспристрастно, не взирая на лица, просмотреть всю вашу работу..." (В.Кетлинская, Мужество).

¹ Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. М., 1955, с.360.

² Там же, с. 359-360.

При утрате глагольными компонентами отрицательной частицы в структуре указанных выше фразеологизмов происходят столь существенные семантические преобразования, что они приводят к созданию новых, самостоятельных фразеологических единиц, по своему значению антонимичных первым. Для большей убедительности сравним значения новых фразеологизмов с приведенными ранее, а именно: игра стоит свеч - "затрачиваемые на что-либо усилия и средства вполне оправдываются", взирая на лица - "считаюсь с общественным, служебным или каким-либо иным положением кого-либо", свой(-я) своих познаша - о взаимопонимании лиц, объединенных каким-либо общим делом, интересами и т.п., вливать вино молодое в мехи ветхие(старые) - "создавать что-либо новое, не порвав со старым", ведает(-ют), что творит(-ят) - о намеренном вредном поступке, совершаемом со злым умыслом, да оскудеет рука дающего(мой) - "пусть обеднеет тот, кто жертвует чем-либо не от чистого сердца".

Покажем функционирование этих новых фразеологических единиц, значения и структурный облик которых не отмечены ни во фразеологическом, ни в толковых словарях русского языка.

"О будочники всех сортов, квартальные доброго старого времени! Да оскудеет рука моя, если она напишет недоброе слово о вас!" (Салтыков-Щедрин, Похороны). - "А если миллион и уплыл, бог с ним, игра стоит свеч!" (Н.Вирта, Вечерний звон). "Из этой шерсти сколько валенок сможем свалить? Игра стоит свеч, комиссар!" (Н.Проскурин, Исход). "Тимофей подумал: надо бы господам ... прочитать эти притчи Иисуса из Назарета. Они же стараются иво всех сил вливать молодое вино ... в старые мехи" (А.Черкасов, Хмель). "А кулачье раведелось по-правдичному, "гостей" встречать, в ноги бандитам кланяется - свой своего познаша. И сразу же к штабным офицерам" (Н.Алексахин, И.Алексеев и др., Письмо старости, "Комс. правда", 27.10.1967). "Можно говорить о недостатках воспитания в семье и школе. Но нужно строго

спросить и с того, кто проявляет жестокость. Ведь он ведает, что творит" (В. Люблинский, Что это, озорство?, "Известия", 21.05.1967). "А руководство студии обяваю, как говорится, взирая на лица, привлекать к созданию кинокомедии людей самых различных дарований" (С. Филиппов, Смешно и не смешно, "Известия", 11.09.1965).

Напротив, включение в структуру фразеологизмов отрицательных частиц, без которых они имели прежде преимущественное употребление в языке, насколько сильно преобразует их значение, что в результате этого возникают новые фразеологические единицы (фразеологические антонимы): сравним, например, ради красного словца и не ради (не для) красного словца; власть имущие и власть не имущие и др.

Не все фразеологические антонимы сразу включаются во фразеологический состав языка, некоторые из них существуют на уровне индивидуально-речевых образований. Так, фразеологизм не ради (не для) красного словца является единицей фразеологического состава современного литературного языка, и продуктивность его употребления достаточно высока, в то время как фразеологизм власти не имущий(-ие) встречается лишь в индивидуально-речевом употреблении.

Приведем иллюстрации: - "Если, случалось, крут был в обращении, извиняйте: ругался не ради красного словца. Забрань хватался, как тонущий за соломинку" (А. Андреев, Грачи прилетели). "Все это правильно и говорится не для красного словца. Братскую ГЭС называют "жемчужиной энергетики", "электрическим солнцем Сибири" (Ч. Иняев, Рождение профессии, "Комсомольская правда", № 168, 16.06.1968). "Власти не имущий в буржуазном обществе одинок и беззащитен - он сам для себя" (Л. Почивалов, Маленькие люди, "Комсомольская правда", 22.08.1959).

На материале рассмотренных фразеологизмов можно с очевидностью убедиться в том, что не только знаменательные слова сохраняют свои лексические и грамматические свойства в качестве компонентов фразеологических единиц, но даже и

служебные слова не теряют своего важного конструирующего значения.

Природа эллиптических явлений в языке заключается в устранении тех или иных избыточных его средств, которые создаются в процессе языкового общения между людьми.

"Практические потребности общения, - замечает А. Мартине, - предлагают постоянную и очень значительную избыточность языковой формы, характерную для всех уровней последней"¹. С избыточностью в конструировании предложений, содержащих фразеологические единицы, мы можем столкнуться, в частности, читая художественные произведения, принадлежащие писателям 19-го и 20-го столетий.

В определенных целях языковой коммуникации (стилистических, художественно-исобразительных и т.п.) писатели употребляют наряду и параллельно с фразеологическими единицами слова и словосочетания, либо полностью "дублирующие" смысл использованных фразеологизмов, либо поясняющие их значения, т.е. допускают определенную избыточность в построении предложений.

Покажем это на таких примерах: кануть в Лету - кануть в реку забвения; альфа и омега - начало и конец; калина перехожий(-ая) - убогий странник и т.д. Приведем иллюстрации.

"...Слухи о капитане Копейкине канули в реку забвения, в ... Лету" (Гоголь, Мертвые души). "У нее в мире .. никого нет, кроме него, он один для нее все - закон, родство, природа, начало и конец, альфа и омега ее бытия, все, все" (Дажечников, Ледяной дом). "Вот вам альфа и омега, начало и конец всех дел, имевших цель удовлетворить те или другие общественные обязанности" (Г.Успенский, Бог грехам терпит). - "Я что перед Вами? Убогий странник, калина перехожий!" (Мельников-Печерский, В лесах). "Это был

¹ Мартине А. Основы общей лингвистики, - В кн.: Новое в лингвистике, М., 1963, с.537.

перехожий калика, странник: много шаталось таких повсюду" (Костомаров, Смутное время).

Однако избыточность может иметь место не только в индивидуально-речевом творчестве. Избыточность языковой формы действительно можно обнаружить на всех уровнях языка и в том числе среди различных фразеологических структур.

Прежде всего отметим довольно значительный пласт фразеологических единиц, сформировавшихся на почве цитат из библейских и евангельских книжных источников. Отрыв этих единиц от того контекста, в котором они раньше употреблялись, чуждал их прежнего церковного налета. Вовлечение в произведения художественной литературы, в разговорно-бытовой, публицистический и эпистолярный стили, естественно, содействовало кристаллизации у них более отчужденных значений по сравнению с теми, которые были им присущи первоначально.

Все это не могло не приводить к переинтеграции в смысловом отношении компонентного состава данных фразеологизмов, к уменьшению удельного веса одних компонентов и к увеличению других в формировании того нового, более абстрактного, чем раньше, и вместе с тем образного семантического стержня, который складывался в данных единицах.

В связи с ростом актуальности одних компонентов в передаче общего смыслового содержания фразеологизма и понижением актуальности других становится возможным пропуск последних в различных актах языковой коммуникации.

Приведем варианты фразеологических единиц в полной и эллиптической форме: разверзошася все источники бездны и хляби небесныя отверзошася и отверзошася хляби небесныя (с перестановкой компонентов во второй части и опущением первой части) - о проливном дожде (фразеологическое сращение возникло из библейского шифра о "всемирном потопе"), перелом ва перелом, око ва око, зуб ва зуб и око ва око, зуб за зуб - с пропуском первой части, иногда первой и

третьей частью - "за причиненное зло платят тем же"¹ (фразеологическое единство возникло на почве одного из библейских сюжетов, как формула возмездия),² возвращается ветер на круги своя(-и) и возвратится (выйти) на круги своя(-и) - "все повторяется" (первоначально данное фразеологическое сращение употреблялось как цитата из Библии),³ (трудиться, ...) в поте лица своего и (трудиться, ...) в поте лица - "усердно трудиться, добывать хлеб тяжким трудом"⁴ (возникло из библейского мифа об изгнании из рая Адама богом Саваофом), вкушать плоды от древа познания добра и зла и вкушать плоды от древа познания - "приобретать знания, постигать сущность каких-либо явлений" (фразеологическое единство возникло из библейского мифа о произраставшем в раю дереве познания добра и зла),⁵ вкушая, вкусил мало меду и се аз умираю и вкусил мало меду /и умер/ - "изведать в жизни мало счастья" (данное фразеологическое сращение возникло из библейской цитаты: из "Первой Книги Царств", 14.43), кость от кости и плоть от плоти и плоть от плоти (с опущением первой части) - об идейном или кровном родстве (фразеологическое сращение прежде являлось тоже цитатой из Библии), и разделиша ризы моя (его) и об одежде(-ах) моей (его) меташа жребий - и и об одежде моей (его) меташа жребий (с пропуском первой части) - "преждевременно делить что-либо наследство, спорить о нем"⁶ (фразеологическое сращение первоначально являлось библейской цитатой; псалм 21,18), на земле мир, во человецех благово-

¹ См. Словарь русских пословиц и поговорок.

Сост. В.П. Жуков, М., 1966, с. 322.

² См. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г., Крылатые слова, с. 393.

³ Там же, с. 91.

⁴ Там же, с. 66.

⁵ Там же, с. 86.

⁶ Там же, с. 323.

ление и в человецех благоволение (с пропуском первой части) - о всеобщем благоденствии (фразеологическое сращение первоначально являлось цитатой из текста евангелия; от апостола Луки, 2,14), кесареву кесарю, а божие богу и кесареву кесарю (с пропуском второй части) или богу богово (божие) - с пропуском первой части и изменением порядка расположения компонентов; фразеологизм имеет значение "кому что предназначено" и восходит к евангельскому тексту (от апостола Матфея, 22,15), хлеб наш насущный даждь нам днесь (от Матфея, 6,11) - первоначально выражение из молитвы - и хлеб насущный - фразеологизм со значением "жизненно необходимое".

Эллиптические варианты фразеологических единиц используются в художественной, эпистолярной и публицистической литературе с возрастающей продуктивностью.

Явление эллипсиса иногда идет значительно дальше, чем это мы показывали в приведенных выше примерах. Но далеко не все случаи "сокращения" компонентного состава фразеологизмов имеют характер языковой закономерности. Многие из них, очевидно, происходят пока еще лишь на уровне речи: вкушать плоды от древа познания добра и зла и древо познания; перелом за перелом, око за око, зуб за зуб и зуб за зуб; (трудиться, ...) в поте лица своего и (трудиться, ...) в поте; сильные мира сего и сильные мира; упаси боже и упаси /Вас бог/; во мгновение ока и во мгновение. Естественно, примеры употребления фразеологизмов в такой "усеченной" форме очень немногочисленны.

С явлением эллипсиса мы встречаемся также в компонентном составе фразеологизмов, сложившихся на почве различного рода цитат из церковно-славянских текстов и древнерусских летописей, например: яко тать в люци и яко тать - "неожиданно, внезапно", причем иногда союз яко употребляется в обновленном виде - как (данное фразеологическое сращение первоначально являлось цитатой из церковно-славян-

ского текста: из "Первого послания к фессалониийцам", 5.2.); поколе бог грехом терпит и бог грехам терпит - "до тех пор, пока покровительствует судьба" (клятвенная речевая формула церковно-славянского происхождения); погибоша, аки обри, их же несть ни племени, ни рода и погибоша, аки(яко) обри - "погибнуть, исчезнуть без следа" (фразеологическое сращение это возникло на основе притчи из "Повести временных лет", составленной в XII веке Нестором, где говорится: "И есть притча на Руси и до сего дня: погибоша аки обри, их же несть племени, ни наследна").

Проиллюстрируем употребление в современном литературном языке эллиптических вариантов фразеологических единиц, о которых мы только что говорили.

"Стремление молодых людей - моих сверстников - за границу напоминало искание славянами начальников у заморских варягов. Каждый из нас точно также чувствовал, что его земля велика и обильна, а порядка в ней нет" (Тургенев, Литературные и житейские воспоминания). "Всю ее /группу белоэмигрантов-литераторов/ тайно и явно объединяет только одно желание, чтобы исчезли большевики, а русский рабочий народ поклонился им ... и попросил: Придите княжить и владеть нами" (Горький, О белоэмигрантской литературе). - "Вот вам альфа и омега, начало и конец всех дел" (Г. Успенский, Бог грехам терпит). "И только утешали себя бывшие, что "новые варвары", сиречь большевики, разрушил культуру, погибнут, яко обри в пустыне" (И. Рябов, Москва старая и новая, "Правда", 26.09.1947). "Хорошо, что старость подходит к людям незаметно, как ... тать, и похищает их силы понемногу" (Новиков-Грибой, Капитан первого ранга). - "Утаил сани! Утаил, яко тать! Разве так отцово наследие делят! ... А еще единоклассный..." (Б. Оверов, Слуга царя небесного). "Сема Щупак оказался грязной гадиной, вползшей, как тать, в новое общество" (Ю. Герман, Наши знакомые).

Можно отметить большую продуктивность эллиптических

вариантов отдельных фразеологизмов по сравнению с их "полными" вариантами. В частности, эллиптический "вариант" фразеологического сращения погибша (погибли), аки обри по своей частотности использования в литературных, эпистолярных и публицистических произведениях значительно превышает "полный" вариант. Примеры употребления полного варианта данного фразеологизма (погибша, аки(гчо) обри, их же несть ни племени, ни роду) являются единичными, а сам фразеологизм в этом своем варианте воспринимается как устаревший, сравним: "Нам необходимо переделать себя изнутри, необходимо возбудить в себе страсть к делу, любви к работе. Без этого мы погибнем, яко обри, их же несть ни племени, ни рода" (Горький, Литературно-критические статьи, О дураках и прочем).

Явление эллипсиса можно наблюдать и в таких вариантах фразеологических единиц, которые сложились в разговорной речи и которые являются по сей день разговорно-бытовыми по своей стилистической принадлежности. Таковы, например, фразеологизмы: подпускать турусы на колесах и подпускать турусы - "гривирать, присочинять что-либо"; разводить турусы на колесах и разводить турусы - "вести пустые разговоры"; (из-за чего) сыр-бор загорелся и (из-за чего) сыр-бор - "по какой причине происходит или произошло что-либо"; бог весть что и бог весть - "неизвестно, неясно"; мал-мала-меньше и мал-мала - о маленьких детях; без (всякого) взарения совести и без (всякого) взарения - "без стеснения, без стыда"; идти на попятный двор и идти на попятный (-ую) - "отказываться от принятого ранее решения"; на кой черт и на кой - с экспрессивно-отрицательным значением "зачем, к чему".

Эллиптические варианты большинства указанных фразеологизмов обладают достаточно высокой продуктивностью употребления в литературном языке.

"Она без всякого взарения /клевок лиши́т супруга зренья/ и от гнева помчится прочь!" (Лермонтов, Преступник).

"Начала тетка без всякого заврения браниться" (Писемский, Питерчик). - "Хорошо, подпустим и мы турусы: прикинемся, как будто совсем и не знаем, что он за человек" (Гоголь, Ревизор). "И все будет оставаться на своих местах, пока ученые мужи будут разводить ... турсу в институтских стенах" (Р.В. "До свидания куклы!", "Известия", 12.12.1966). - "Ты мал-мала, скажи, что тебе про Россию известно?" (Федин, Города и годы). "Мать была не из тех, кто идет на попятный! Тут уж нашла коса на камень!" (Полевой, Глубокий тыл). - "Постепенно - это хорошо, - сказал отец одобрительно. - Постепенно - это не то что сразу. А на кой он /мотороллер/ тебе нужен?" (В.Войнович, Два товарища).

Как показывают приведенные примеры, эллиптические варианты фразеологических сращений типа мал-мала-меньше (сравним мал-мала) для современного состояния литературного русского языка являются окказиональными. О подобного рода фразеологических структурах справедливо сказано в одной из статей следующие: "Имея устойчивый лексический состав, тавтологические словосочетания с большим трудом поддаются эллиптическому сжатию".¹ Языковой нормой их употребления являются "полные" варианты: "Было у него, сударыня ты моя, двенадцать дочерей - мал-мала-меньше" (А.Островский, Свои люди - сочтемся). "Другие ребятишки мал-мала-меньше, от земли не видать! На нем одном вся надежда!" (Григорович, Проселочные дороги). "А знаешь, какая у них семья? Мал-мала-меньше. А отца нет." (Горбатов, Донбасс). "Остались мы мал-мала-меньше: старшему пятнадцать, младшему три" (Вигдорова, Дорога в жизнь).

Напротив, некоторые полные варианты фразеологизмов, ранее являвшиеся языковой нормой, сейчас представляются устаревшими и вышедшими из употребления, например, идти

¹ Селиванов Г.А. Тавтологические словосочетания как самобытные русские фразеологизмы. - "Русский язык в школе", 1955, № 3, с.24.

на попятный двор: - "Ну вот, видишь, вот уж и не честно с твоей стороны: слово дал, да и на попятный двор!" (Гоголь, Мертвые души). Эллиптические варианты идти на попятный, идти на попятную вытеснили полный вариант данного фразеологизма.

Если сравнить полные варианты фразеологизмов на кой черт, на кой ляд, с одной стороны, и на кой - с другой стороны, то степень их употребительности окажется примерно одинаковой. Приведем некоторые иллюстрации: "Послушай, - вдруг проговорил Андрей, - на кой черт, собственно, мы все это смотрим!" (Сергеев-Ценский, Утренний взрыв). "А временное правительство ... да на кой оно нам ляд пришлось!" (Шолохов, Тихий Дон). - "Да на кой тебе, безногосту, земля-то?" (Федин, Города и годы). "На кой она нам нужна такая империя!" (И.Овчаренко, Путь к свободе). "На кой я ей сдался! - печально и искренно ответил Жюкии" (Там же).

Таким образом, при решении проблемы полных и "сокращенных", эллиптических вариантов необходимо иметь в виду историческую перспективу их развития, идущую на убыль употребительности одних и возрастающую продуктивность других.

PAR DAŽIEM INOVĀCIJAS JAUTĀJUMIEM PIEVERBA
GENITĪVA KONSTRUKCIJĀS AR PREPOZĪCIJU A I Z

O.O. Prepozicionālās konstrukcijas mūsdienu latviešu literārajā valodā sintakses līmenī maz pētītas, kaut sa-
skatītas jau pašos pirmajos darbos par latviešu valodu.¹

Pašas prepozīcijas speciāli ir aplūkotas J. Endzelīns²,
sevišķu uzmanību pievēršot diahroniskam aspektam.

E. Soida, pētījot vārdkopas "Pēterburgas Avīzēs", ir ap-
rakstījusi arī tās vārdkopas, kuru komponentu sin-
taktisko attieksmju izteikšanā piedalās prepozīcijas.³

Par prepozicionālām konstrukcijām sintakses līmenī vis-
bagātākā informācija ir akadēmiskajā "Mūsdienu latviešu
literārās valodas gramatikā".⁴ Tajā ir aplūktas prepozi-
cijas morfoloģijas līmenī, dotas prepozicionālo locījumu
biežāk sastopamās nozīmes vārdkopu pakāpē.

Šī darba nolūks, balstoties uz mūsdienu latviešu valo-
das materiāla, dot pieverba genitīva ar prepozīciju ar
aprakstu sintakses līmenī, un šajā sakarā aplūkot dažas
inovācijas problēmas.

O.1.O. Prepozicionālie vārdu savienojumi ir daļa no
jautājuma par gramatisko formu un tās funkcijām vispār.

O.1.1. Indoeiropiešu valodās par gramatisko nozīmju un
attieksmju izteicēju var būt ne tikai galotne (fleksija),
bet arī citi gramatisko nozīmju un attieksmju izteicēji:
prepozīcijas, vārdu kārtā, iekšējā fleksija u.c.

Runājot tieši par substantīva locījumu formām, teorē-
tiskas grūtības rada jautājums par konstrukcijām ar prie-
vārdiem.

¹ Skat., piem.: H e s s e l b e r g H. Lettische
Sprachlehre, Mitau, 1841.

² Э н д з е л и н с Я. Латышские предлоги, Курьев,
ч. I - 1905, ч. II - 1906; E n d z e l i n s J. Latvie-
šu valodas gramatika, R. 1951.

³ S o i d a E. Vārdkopas jaunlatviešu publicistiska-
jos darbos "Pēterburgas Avīzēs", kand. dis., R. 1954.

⁴ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. Latv.
PSR ZA izd., R. I - 1959, II - 1962.

O.1.2. Gramatiskās nozīmes un attieksmes dažādās valodās izsaka dažādi. Piemēram, latv. koka galds - kr. стол из дерева it. una tavola di legno, rum. cruce de lemn (dzelzs krusts), latv. bada nāve - kr. смерть от голода latv. ceļa mala - norv. kanten av veien, latv. lasītāju zāle - it. la sala di lettura.

No piemēriem redzams, ka analogas nozīmes un attieksmes var izteikt ar 1) fleksiju, 2) ar prepozīciju, 3) ar fleksiju un prepozīciju. Šādas dažādas iespējas ir arī vienas valodas ietvaros, piemēram: latv. koka māja - māja no koka, kr. кулёк крупн - кулёк скруной norv. guttens bok (zēna grāmata) boken til gutten (grāmata priekš zēna); fr. regarder à ma maison (skatos uz māju) - regarder dans ma maison (skatos mājā).

Valodu (piem., rumāņu) vēsture rāda, ka locījumu fleksīvās formas sarūk un paplašinās prepozicionālo konstrukciju funkcijas, - un ne tikai prepozicionālo, bet arī citu konstrukciju izlietojums, kas stājas izzūdošo fleksīvo locījumu un to nozīmju vietā.¹

O.1.3. Rodas jautājums, vai locījums nav gramatiskā nozīme, ko var izteikt gan ar galotni, gan ar prepozīciju, gan ar abiem diviem? Un tiešām, kā atzīmē M. Steblins-Kamenskis, lingvistiskajā literatūrā varam atrast apgalvojumus, "ka prievārds it kā izsakot "locījumu attieksmes", ka tas esot "locījumu rādītājs", ka prievārdi "gramatizējoties", t.i., iegūstot "locījumu nozīmes", ka prievārda konstrukcija ir "prievārda locījums" pretstatījumā "fleksīvajam locījumam", ka "locījums var būt izteikts ne ti-

¹ Skat., piem.: Будягов Р. А. Этюды по синтаксису румынского языка, М. 1958, с. 7.

kai ar fleksiju, bet arī ar prievārdu" utt."¹

L. Jелmslevs locījumu paradigmā iekļauj ne tikai "prievārda locījumus", bet arī "locījumus, ko izsaka vārdu kārtā".²

No dažādām koncepcijām gramatiskās formas būtības izpratnē problēmas saasināšanas labad te atzīmēsim divus diametrāli pretējus redzes viedokļus. Vieni domā, ka gramatiskā forma resp. locījums ir morfoloģiska kategorija, kas sastopama tikai fleksīvajās valodās, kur ir locījumu pretstatījuma atšķirības,³ otri par pamatu ņem pašas "locījumu" attieksmes, kaut arī šīs attieksmes izsaka ar unificētu sistēmu.⁴

O.l.4. Daļa no šīs problēmas ir arī jautājums par fleksīvo, prepozicionālo un prepozicionāli fleksīvo locījumu, proti, vai tās ir trīs dažādas formas, viena forma vai arī šīs parādības kā citādi skaidrojamas.

L. Jелmslevs, R. Jakobsens, A. de Grotz uzskata, ka prepozicionālie locījumi ir "sintaktiskas locījumu formas". J. Kurilovičs kritiski vērtē šādu nostādni, jo tā nerādot prievārda un locījuma morfoloģisko vienību.⁵

¹ С т е л и н - К а м е н с к о й М.И. Грамматика норвежского языка. М. - Л., 1957, с. 49.

² Turpat, 49. lpp.

³ Skat. Е с п е р с е н О. Философия грамматики. М., 1958, с. 198.

⁴ Н е л м с л е в L. La categorie des cas., Copenhagen, 1935, I, 96., un skat. diskusiju: М и р и - г и н в. К вопросу об определении категории падежа. - Русский язык в школе, 1963, 5; С о л о н и ц и н Ю. В. Ещё к вопросу об определении категории падежа. - Русский язык в школе, 1956, 6.

⁵ К у р и л о в и ч Е. Очерки по лингвистике. М., 1962., с. 175.

Tā, piemēram, J. Kurilovičs, operējot ar de Grotts piemēriem *extra urbem* (ārpus pilsētas) un *per urbem* (caur pilsētu), norāda, ka "patstāvīgo vārdu *urbis* prievārds *extra* paskaidro tieši tāpat un tādā pašā nozīmē, kā celmu vai sakni paskaidro fleksīvā galotne vai vārda darinātāji sufiksi, t.i., kā nepatstāvīgu ("sinsemantisku") morfēmu. Morfēma *extra* savukārt nosaka akuzatīva galotnes klātieni (*urbem*). Morfoloģiskā struktūra prepozicionālam locījumam *extra urbem* ir šāda: patstāvīgā ("autosemantiskā") morfēma = sakne *urb-*, nepatstāvīgā ("sinsemantiskā") morfēma = prievārds *extra*, tas veido *extra urb-*; *extra* tīri formāli implicē akuzatīva galotni, tādējādi iznāk *extra urbem*.¹ "Prievārds pārvalda vai, precīzāk, implicē tikai locījuma galotni kā tādu, bet ne locījumu, t.i., locījuma formu."²

L. Zazorina, analizējot krievu valodas prepozīcijas, par vienu no izejas punktiem atzīmē "prievārdu nozīmes zināmu patstāvību": "Prievārdu nozīmes ir leksikas nošācītas, bet sinhroniski tās rodas tikai tajās vai citās vārdkopās."³

Arī M. Stebliņš-Kamenskis, izsakot līdzīgu domu, šajā virzienā iet vēl tālāk. Viņš secina, ka "prievārds un locījums -- ir divas dažādas gramatiskās formas, atšķirības ir ne tikai to izteiksmē, bet arī to nozīmē, kaut arī tās dažādi savijas"⁴

O. l. 5. Izvirzītā problēma ir būtiska valodas struktūras noteikšanā. Ja tas ir tā, tad, domājams, ka valodām ar da-

¹ Turpat, 176. lpp.

² Turpat, 180. lpp.

³ З о р и н а Л. Н. Опыт системного анализа предлогов современного русского языка. В сб. Проблемы языкознания. Л., 1961, с. 64, 65.

⁴ С т е б л и н - К а м е н с к и й М. И. Грамматика норвежского языка. с. 51.

žādu struktūru šis jautājums ir risināms, ņemot vērā šīs strukturālās īpatnības.

Valodu vēsture rāda, ka palīgvārdi ir radušies no pilnnozīmes vārdiem to var vērot senajās valodās, piemēram, ēģiptiešu, kā arī mūsdienu valodās -- irāņu (kur pilnnozīmes vārdus izlieto ne tikai sintaktisko attieksmju izteikšanai bet arī vārdu darināšanai). Tāpat arī radušās gramatiskās morfēmas, kas redzamas, piemēram, somugru un tjurku valodās.

Ar to mēs izriet, ka gramatiskie rādītāji dažādās valodās var būt ļoti atšķirīgā valodas vēstures attīstības pakāpē.

Ir zināma atšķirība arī starp fleksijas un analītiskajām valodām.

Valodās, kurās zudusi fleksiju starpība, fleksijas funkcijas izpilda palīgvārdi, arī nozīmes ziņā. Valodās, kurās bagātīga fleksiju sistēma, palīgvārdi nav tik lielā mērā gramatizējušies kā analītiskās sistēmas valodās.

O. J. 6. Latviešu valodā, lai izteiktu attieksmes starp objektiem, tāpat objektu attieksmi pret darbību, procesu, stāvokli, kvalitāti, izmanto gan fleksīvās, gan prepozicionālās fleksīvās locījumu formas.

A. Ozols, salīdzinot tautasdziesmu un mūsdienu valodu, atzīmē, ka starp tām "sintakses ziņā starpība ir liela - tautasdziesmās prepozīciju izlietojums ir daudz šaurāks, ierobežotāks nekā mūsdienu valodā. Dažā ziņā var pat teikt, ka tautasdziesmām raksturīga aprepozicionāla izteiksme"¹

Prepozīcijas ir neliela, noslēgta standartizētu vārdu grupa. Šajā ziņā tās atgādina gramatiskās morfēmas. Un tāpat kā gramatiskajām morfēmām to funkcijas ir formalizētas, resp., gramatizētas. Gramatizācijas pakāpe un leksiskais īpatnējais svars dažādām prepozīcijām ir atšķirīgs.

Ir vārdi prepozīciju funkcijā, kam spilgti jūtama

¹ O z o l s A. Latviešu tautasdziesmu valoda, R., 1961., 107. lpp.

to leksiskā nozīme, piem., apkārt¹, garām^{1, 2}, pretī^{1, 2}, cauri², blakus², līdzās², pāri² u.c. Bet ir arī tādas prepozīcijas, kas gramatizēšanās procesā zaudējušas savu leksisko nozīmi un ieguvušas afiksālas funkcijas. Piemēram, prepozīcija ar, kas biedrojas tikai ar instrumentāli. Šo prepozicionāli fleksīvo locījumu latviešu valodas (un ne tikai latviešu valodas) lingvistiskā tradīcija ir iekļāvusi fleksīvo locījumu sistēmā kā līdzvērtīgu paradigmas locekli. Un tam tāpat kā citiem fleksīvajiem un prepozicionāli fleksīvajiem locījumiem ir vairākas locījumu nozīmes.

Saasinātā izteiksmē prepozīciju funkcijas ir raksturojis K. Aksakovs: "Prie vārds, jau sevī uzrādot darbības vārda spēku un pārvaldot nomenus, stāv uz divu vārdu pasaulu robežas un no nomenu sfēras tiek pārnestis uz verba sfēru. Tas, tā kā pieder gan pie vienas, gan otras sfēras, pirmajā darbojas darbības vārda garā, otrajā nomena garā."³

Šo figurāli izteikto domu balsta arī latviešu valodas materiāls. Daudzas prepozīcijas ir kļuvušas par prefiksiem un piedalās vārdu darināšanā, verbu perfektīvēšanā un gramatisko nozīmju konkretizēšanā.

Runājot par pieadvērbu prepozicionālo ģenitīvu, šai sakarā jāatzīmē, ka prepozīcijas potencionālās vidutējas funkcijas ir ietvertas pilnnozīmes vārdu kategoriāli se-

¹ J. Endzelīns šos vārdus uzlūko par prepozīcijām, skat. Latviešu valodas gramatika, 639., 653., 682. lpp.

² Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā, I, par šiem vārdiem teikts, ka tos var lietot "gan ar apstākļa vārda, gan ar prievārda nozīmi" un "tie īsteni ir jau kļuvuši par p u s p r i e v ā r d i e m". 723. lpp.

³ Аксаков К.С. Полн. собр. соч., т. 3, ч. 2 М., 1880, с. 129.

mantiskajās nozīmēs¹. Tā, piemēram, genitīvs ar prepozīciju aiz cēloņa nozīmē ir pie tādiem nevalentiem nepārejošiem vārdiem vai pie valentiem pārejošiem vārdiem nevalentā attieksamē, kas izsaka cilvēka psihisku stāvokli, darbību, bet substantīvs nosauc abstraktu jēdzienu, kas raksturo cilvēka izjūtas vai stāvokli (a p s t u l b t a i z l a i m e s, g r ā m a t u n e n o p i r k a a i z n a u d a s t r ū k u m a).

Cits piemērs. - Noteiktas semantiskās verbu grupas un to formas biedrojas ar noteiktām prepozīcijām. Piemēram, verbs l i k t biedrojas ar aiz, apakš, no, pie, šaipus, zem, virs u.c. prepozīcijām, kuru semantiskajā potenci ir vietas nozīme. Bet verbā a i z l i k t prepozīcija resp. prefikses aiz- sašaurina, konkretizē leksisko un gramatisko nozīmi, attieksmju izteikšanā izslēdz vairums iepriekš minēto prepozīciju un par tipisko izvirza to, kuras nozīme jau ietverta prefiksā, t.i., aiz-(a i z l i k t a i z g a l d a).

0.1.7. Šāda standartizācija vērojama ne tikai verbālajās un adverbālajās konstrukcijās.

Standartizācija parādās ne tikai vārdsavienojuma (vārdkopas) galvenā komponenta sakarā, bet arī pakārtotā nomena "pasaulē"; atkarīgie locījumi biedrojas tikai ar noteiktām prepozīcijām, kas implicē locījuma formu un nošķir nomena kategoriāli semantisko nozīmi, precizējot arī locījuma nozīmi (n o l i k t g r ā m a t u u z g a l d a, p i e g a l d a, z e m g a l d a, a p a k š g a l d a utt.).

Sakarā ar prepozīciju funkcijām to nozīmes vairāk vai mazāk ir gramatizējušās. V. Vinogradovs, runājot par krievu valodas prepozīcijām, secina, ka "galējos polos tās ir, no vienas puses, prepozicionālie adverbi un prepozicionālās vārdkopas, bet, no otras, formāli, tukši prievārdi - nome-

¹ Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. Автореф. докт. дис., М., 1971, с. 9.

nu prefiksi un verbu postfiksi".¹

Prepozīciju potencionālās nozīmes un funkcijas parādās kontekstā kopā ar locījumu formu².

Tāpēc prepozicionāli fleksīvo locījumu analīze ir iespējama tikai sintakses līmenī. Un sintakses līmenī teikumā vai citā runas resp. tekstā segmentā tie ir tādi paši strukturālie elementi kā locījumu fleksīvās formas.

Jau V. Vinogradovs tika norādījis, ka "prievārdi var tikt uzlūkoti kā netiešā objekta aglutinējoši prefiksi".³

Šī doma teorētiski un arī praktiskajā analīzē tālāk ir attīstīta jaunākajos pētījumos. Tā, piemēram, A. Muhins atzīmē, ka "prepozīcija ar nomēna locījumu ir viens sintaktisks elements, kas funkcionāli ir līdzīgs vienkāršai locījuma formai".⁴ Arī G. Zolotova, izvirzot vārda sintaktiskās formas jēdzienu, atzīst, ka "vārda sintaktiskās formas strukturālie elementi ir vārda kategoriāli semantiskā nozīme un vārda izmaiņas (словаизменительные) līdzekļi, ieskaitot prievārdus"⁵, "jo ir zināms, ka pārvaldījumā un vispār sintaksē prievārds kļūst par vārda formas elementu"⁶. Arī N. Švedova, runājot par vārda sintaktiskajām potencēm, norāda, ka "vārda sintaktisko potenci reāli-

¹ В и н о г р а д о в В. В. Русский язык, М., 1972, с. 533.

² Skat. turpat, 531. lpp.

³ Turpat, 531. lpp.

⁴ М у х и н А. М. Падежи и предлоги. Категории падежа в структуре и системе языка, Р., 1971, с. 94.

⁵ З о л о т о в а Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка, с. 9.

⁶ З о л о т о в а Г. А. К понятию управления. - Русский язык за рубежом, 1971, 2, с. 58.

zācijas sistēmas uzbūves vienības ir vārds un vārda forma (ieskaitot prepozicionālo locījumu formas) (предложно-падежные формы).¹

Šo domu vēl krasāk ir izteikusi J. Skoblikova: "Par substantīvu locījumu sintaktisko lietošanu nav iespējams runāt, vienlaicīgi neaplūkojot prepozicionālo locījumu formu lietošanu. Fleksīvās un prepozicionāli fleksīvās formas ir funkcionāli vienlīdzīgu līdzekļu kopums, .."²

Teiktais nenoliedz fleksīvo un prepozicionāli fleksīvo locījumu variantu specifiku³, bet tikai konstatē abu locījumu variantu līdzvērtīgo manifestāciju teikuma struktūrā, turklāt neatkarīgi no tā, vai kāds no prepozicionāli fleksīvajiem locījumiem atradis vai nav atradis savu vietu morfoloģiskajā paradigmā.

Rakstā izvirzītās problēmas sakarā, ņemot vērā iepriekš izteiktos apsvērumus, tiek izvirzīta pieņēmums, ka nomēna locījums un prepozīcijas savienojums ar nomēna locījumu ir locījuma divi paveidi: fleksīvais un prepozicionāli fleksīvais locījuma paveids.

Uz locījuma formas paveidiem norāda vairāki apstākļi. - Piemēram. Ja abi paveidi pilnīgi segtos, tad varētu gaidīt, ka konstrukcijas ū d e n s g l ā z e - g l ā z e p r i e k š ū d e n s - g l ā z e a r ū d e n i būtu bez nozīmes starpības. Daudzos gadījumos šādi formu paralēlpaveidi nav iespējami, piemēram: g r i e z t a r n a z i, d z i e m a s d z i e d ā š a n a, i u r v j u v ē r š a n a, k a ģ a a t e u t t. Piemēri rāda, ka prepozicionāli fleksīvais locījuma paveids izsaka konkrētākas attieksmes un pazīmes starp reā-

¹ Проспект "Русской грамматики", М., 1972, с. 89.

² Скобликова Е. С. О природе лексически связанного употребления падежных и предложно-падежных форм. Категория падежа в структуре и системе языка, Р., 1971, с. 124.

³ Skat. tepat, O.l.5.

lās īstenības parādībām nekā fleksīvais locījuma paveids.

1.0. Šai rakstā ir iecerēts dot pieverba genitīva ar prepozīciju aiz nozīmes, to inovāciju un kvalificēt attiecīgā locījuma sintaktiskās funkcijas.

Sintaksē kā valodas augstākajā līmenī iekļaujas dažādu līmeņu un pakāpju strukturālo elementu nozīmes.

Vārdam resp. tā formai kā runas jeb teksta¹ vienībai tās nozīme parādās sintagmātiskos sakaros (kas nenoliedz paradigmatiskos sakarus, bet tieši otrādi -- tos rada²). Tradicionālā prakse rāda (aprakstošas, arī skolu gramatikas), ka gadījumu vairumā locījuma nozīmes tiek noteiktas minimālā kontekstā t.s. vārdkopā. Sintaktisko parādību strukturācijā ir iespējams izdalīt vairākas pakāpes³. Šo domu ilustrēsim ar vienu piemēru no substantīva locījumu problemātikas. Vārda formai katrā pakāpē ir savas funkcijas, kas ir noteiktas attiecsmēs ar locījuma nozīmi. Piemēram, sintaktiskajam substantīvam locījuma nozīme ir netikai t.s. vārdkopās⁴, bet kurā katrā teikuma struktūrās⁵ un sintakses⁶ pakāpē. Tāpēc arī, piemēram, N.Švedova, kas locījuma nozīmes teorētiski atzīst vārdkopās, bez tām ne-

¹ Terminam *t e k s t s* ir vairākas nozīmes. Sintakses vienību strukturācijā ar terminu *t e k s t s* saprot "komunikatīvu vienību tādu uzbūvi un savienojumu, kas balstās uz noteiktiem valodas likumiem un noteikumiem" (Шведова Н. Ю. О синтаксических потенциях формы слов, М., И., 1964, № 4 с. 33)

² Skat. piem. Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики, М., 1933, с. 42; Ельмслев Л. Проблемы к теории языка. Новое в лингвистике, I, М., 1960, с. 300.

³ Skat. piem. Золотова Г. А. Очерки функционального синтаксиса русского языка; Шведова Н. Ю. О синтаксических потенциях формы слова.

⁴ Šajā gadījumā terminu *v ā r d k o p a* lietojam N.Švedovas izpratnē.

⁵ *R o z e n b e r g a* J. Genitīva funkcionālo tipu sistēma latviešu valodā, 4.3.3.1.

⁶ Проспект "Русской грамматики", М., 1972, с. 106--109.

iztieks arī t.s. determinanti sakarā, kas N.Švedovai ir teikuma struktūras gan perifērijas¹, gan gramatiskā centra locekļi².

1.1. No teiktā izriet pieņēmums, ka sintaktiskojam substantīvam locījuma nozīme ir ne tikai t.s. vārdkopā, bet kurā katrā vārdsavienojumā teikumā vai kādā citā runas nogrieznī, resp., komunikātā, un pēc formai nominatīvajā funkcijā. Piemēram, prepozicionālajam vietas genitīvam aiz muguras vietas nozīme saglabājas neatkarīgi no tā, vai tas funkcionē teikuma gramatiskā centra vārdsavienojumā (g r ū t ā k a i s b i j a (1) a i z m u g u r a s) vai tas ir vārdsavienojumos ārpus gramatiskā centra (r o k u a i z l i k u (2) a i z m u g u r a s; s t ā v ē j a (3) a i z m u g u r a s), vai arī viens pats (/4) a i z m u g u r a s/ (paraksts zem fotozņēmuma, kurā redzams liels suns, aiz muguras stāv divi bērni, viens ar desu, otra ar uzpurni rokā).

Atkarā no funkcijām locījuma nozīmei var būt dažāds tās īpatsvars, t.i., formas invarianto nozīmi var papildināt jaunas sēmas, ko nosaka funkcija, kurai ir iespējams izdalīt strukturāla un semantiska rakstura kvalitātes.³ Vārdsavienojumā (1) vietas genitīva strukturālā funkcija ir gramatiskā centra veidošana, semantiskā funkcija -- predicēšana, lokalizējot subjektu; vārdsavienojumā (2) strukturālā funkcija teikuma gramatiskā kodola izveide, bet semantiskā funkcija-verba resp. predikāta relatīvās nozīmes gramatiski un leksiski semantisks papildinājums. Vārdsavienojumā (3) vietas genitīva strukturālā funkcija ir tā teikuma locekļa izveidošana, kas atrodas ārpus teikuma kodola, bet semantiskā funkcija-verba resp. predikā-

¹ Курпилович Е. Очерки по лингвистике, с. 201.

² Грамматика современного русского литературного языка, М., 1970, с. 624.

³ Скот. прием. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка, М., 1973, с. 5-29.

ta absolūtās nozīmes lokalizēšana, resp., locījuma nozīmes izteikšana. (4) gadījumā vietas genitīva strukturālā funkcija ir nominatīvā. Tā balstās uz iepriekš minētajām trim funkcijām tāpēc tā ir difūza, un difūza ir arī semantiskā funkcija¹, kas pamatā ir vietas nozīme. Tā noteiktā hierarhijā konstituējas locījumu nozīmes un funkcijas.

1.2.0. Locījuma nozīmi iespējams konstatēt parasti minimālā kontekstā -- divu vārdu resp. formu savienojumā, bet tā funkcijas var noteikt tikai sintakses augstākajā strukturālajā pakāpē, jo, kā atzīmē E. Benvenists: "Vienību atzīst par diferencējošu dotajā līmenī, ja tā var tikt identificēta par vienības "sastāvdaļu" augstākajā līmenī, kas kļūst par tās integrantu."²

Vārda resp. formas semantikas hierarhijā vērojamas noteiktas likumsakarības, kas ir atkarā no vārdu resp. formu nozīmes dažāda rakstura attieksmēm.

Vārda resp. formas semantiskais piesātinājums ir pētīts dažādos aspektos. Šoreiz izsmā par vienu.

Locījuma semantiskās hierarhijā vērojamas noteiktas likumsakarības, kas ir ciešā atkarībā no locījuma funkcijām un to sakara ar vārdukategorijām īpašībām, kas sastāv no pašu vārdu trīs iekšējām kvalitātēm³: 1) no vispārīgās kategorijālās nozīmes (t.i., no piederības vārdšķirai); 2) no vārdšķirskategorijālajām nozīmēm, ko izsaka gramatiskās formas un vārdu darināšanas līdzekļi; 3) no vārdu piederības noteiktai leksiski semantiskai grupai.

Aprakstāmo konstrukciju sakarā pirmās divas kvalitātes ir dotas, trešā tiek skaidrota dažādi atkarībā no izpētes

¹ Ne visas nominatīvas konstrukcijas ir tik difūzas, skat. А р у т р о в а Н. Д. О номинативном аспекте предложений, ВП, 1971, 6. nr. 67.—71. lpp.

² Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа. -- Новое в лингвистике, вып. IV, М., 1965., 441. lpp.

³ Грамматика современного русского литературного языка М., АН СССР, 1970, с. 486.

objekta, nolūka un aspekta.¹ Vārdu resp. formu attieksmju sakarā būtiski ir divi jautājumi: 1) kurš vārds uz kuru attiecas un 2) kāda ir šī attieksme.

1.2.1. Vārdu resp. formu savstarpējo sakaru noteikšana, īpaši ārpus teikuma gramatiskā kodola² vārdsavienojumos, ir sarežģīts jautājums. Par to liecina, piemēram, diskusijas par determinantu izpratni.³

Ne retumis vārdi resp. formas attiecas uz diviem vārdiem, vārdsavienojumu vai pat visu teikumu. Lai kvalificētu vārdu resp. to formu nozīmes un funkcionālo raksturu, ir nepieciešams noteikt, kurš vārds vai vārdi uz kuru vai kuriem vārdiem attiecas. Aiz teorētiskiem apsvērumiem praktiskā analizē šāda veida attieksmju apzīmēšanai tiek izvirzīts termins *o r i e n t ā c i j a*⁴, kas pēc saviem izteiksmes līdzekļiem⁵ un struktūras⁶, kā jau tika atzīmēts, var būt dažāda.

¹ Skat., piem., turpat, 486.--488. lpp.; sal. З о л о - т о в а Г. А. К понятию управления, с. 58--62; П а - р о л к о в а С. К вопросу о несогласованном определении в современном литературном русском и чешском языке. -- Československá rusistika, 1964, 1.nr. 43.--48. lpp.; H e l b i g G., S c h e n k e l W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben, Leipzig, 1969.

² Skat. R o z e n b e r g s J. Ģenitīva funkcionālo tipu sistēma latviešu valodā. -- Latviešu valodas un literatūras problēmas, R., 1970., 4.3.3.1.

³ Skat. piem., V a l d m a n i s J. Sintaktiskā adverba vieta teikuma struktūrā. -- Latv. PSR ZA Vēstis. 1973., 10.nr., 132.--139. lpp.

⁴ Skat. R o z e n b e r g s J. Ģenitīva funkcionālo tipu sistēma latviešu valodā, 4.3.3.2.

⁵ Skat. turpat, 4.3.3.2.

⁶ Skat. arī М у х и н А. М. Модели внутренних синтаксических связей предложений, ВЯ, 1970. № 4, с. 69-80. lpp.; В а л д м а н и с Я. К. О функциях некоторых падежных форм вне грамматического центра. -- Категория падежа в структуре и системе языка, Р., 1971, с. 148-149.

Orientācija ir nepieciešama ne tikai teikuma struktūras, vārdsavienojuma komponentu, bet arī vārdu leksiski semantisko grupu noskeidrošanai.

1.2.2. Otrs jautājums -- par vārdu attiecsmju raksturu ir ne mazāk būtisks.

Valodās aprakstos tiek dotas dažādas sintaktisko attiecsmju sistēmas. Šo dažādību nosaka vairāki faktori, gan subjektīvāki (izpētes aspekts, metode), gan objektīvāki (sintakses līmeņa parādību strukturālā diferenciacija).

1.3.0. Šajā rakstā neaplūkosiņ dažādās sistēmas, bet atzīmēsiņ meklējumu raksturīgas tendences. Vairums vārdu ir daudznozīmīgi, tāpat formas ir daudznozīmīgas. Tāpēc runā jeb tekstā funkcionē vārdu resp. formu noteiktas nozīmes. Vārda nozīmes dod jau vārdnīcas (piem., skaidrojošās, tulkojošās), formu nozīmes cenšas atspoguot formu aprakstos gramatikās. Šie formu apraksti ir uzkrājuši lielu pieredzi, bet bieži tie ir nepilnīgi: neatklāj vārdu resp. formu sazarotos sakarus un šo sakaru komunikatīvo raksturu. Šo trūkumu cenšas rovērst vārda resp. formas distribūcijas un valences pētījumi.

Vārda resp. formas distribūtīvie sakari var būt dažādi, kas ir atkarīgi no vārda kategoriālām īpašībām¹ un funkcijām, kuras ir noteiktās attiecsmēs ar vārda resp. formas semantisko pildījumu.

1.3.1. Izņemtojojot L.Šērbas, V.Šmilauera u.c. ideju par relatīvas un absolūtas nozīmes vārdiem, vārdu semantiskā pildījuma sakarā tiek izvirzītas, piemēram, šādas grupas:²

1) vārdi ar relatīvu, nenoslēgtu nozīmi, kam nepieciešams semantisks un gramatiskas papildinājums, ko veic atkarīgais vārds noteiktā formā, ko nosaka relatīvā vārda leksiski gramatiskā semantika (g r i b ē t -- ko,

¹ Skat. tepat, 1.2.0.

² Золотова Г. А. К понятию управления, с. 61.

k a u t r ē l i e s -- n o k ā, a i z s l ē p t i e s --
a i z k ā, ž ē l -- k ā, b a i l e s -- n o k ā);

2) vārdi ar relatīvu, nenoslēgtu nozīmi, kam nepieciešams leksiski semantisks papildinājums, ko veic atkarīgais vārds (a t r a s t i e s -- (kur?) r a t o s, p i e r a t i e m, a i z r a t i e m, z e m r a t i e m utt.);

3) vārdi ar absolūtu, noslēgtu nozīmi, tie pieļauj semantisku papildinājumu, bet tas nav obligāts (m ā j a a i z d ā r z a; z i l e a i z d u s m ā m, r ī t n o r ī t a, s a u l e i n a d i e n a).

Svarīgi atzīmēt, ka šāds vārdu semantiskā pildījuma dalījums galvenokārt balstās uz vārda kā leksikas līmeņa strukturālā elementa īpašībām, uz vārda "individualām nozīmēm".¹ Vārdam resp. tā formai funkcionējot, tās semantiskais pildījums var mainīties gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi.

Vārda semantiskais pildījums un tā funkcijas izvirza valences problēmu.

1.3.2. Vārda resp. formas (sal. mazgāju -- mazgājos) nozīmes komponentu (sēmu), kas prasa leksiski un sintaktiski semantisku papildinājumu un kas teikuma struktūrā var atklāt obligātu teikuma struktūras komponenta (locekļa) pozīciju, nosaucam par valenci.

Tātad valencē, kas jau dota vārda semantiskajā potenci, realizējas teikumā, atklājot teikuma struktūras komponentu (locekļu) pozīcijas un šīs pozīcijas noteicējs ir predikāts, kas ar savām īpašībām nosaka arī teikuma minimālo struktūru un tā modeli.

Ja šādā aspektā lūkojamies uz "vārda" semantisko pildījumu, tad izrādās, ka iepriekš dotā klasifikācija / 1), 2), 3)/ ir statiska, jo tādos vārdsavienojumos kā (1) d a u d z z i r g u, (2) p i e s p a d s m i t g r ā m a t u, vārdi d a u d z, p i e s p a d s m i t arī prasa papildinājumu -- sintaktisko substantīvu noteik-

¹ Смет. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (докт. дисерт.). М., 1969, с. 345, 346.

tā formā, bet funkcionāli šie vārdi paši ir sintaktiski substantīva papildinājums.

Līdzīga tipa ir arī vārdsavienojumi (3) g l ā z e ū d e n s, (4) g a n u z ē n s. Pēc cilmes un rakstura tie / (3), (4) / ir dažādi, bet tāpat kā iepriekšējos piemēros / (1), (2) / pakārtotājas formas pašas ir pakārtoto formu semantisks papildinājums.

Šā vārdsavienojuma komponentu savstarpējā relativitāte nosaka komponentu leksiski un gramatiski semantisko nedalāmību un nerealizē valences sēmu teikuma struktūrā. Tādā gadījumā vārdsavienojuma komponenti nevar atklāt teikuma struktūrā katrs savu patstāvīgu pozīciju un funkcionē kā viens teikuma komponents, resp., loceklis, kas ir noteiktās sintaktiskās attieksmēs ar citiem teikuma komponentiem, resp., locekļiem. Pēdējie divi piemēri (g l ā z e ū d e n s, g a n u z ē n s) rāda, ka vārda semantiskais pildījums nav atkarīgs tikai no vārda "individuālām nozīmēm", bet arī no funkcijām, kādas tas veic valodas augstākajā līmenī-sintaksē.

1.4. Vārda semantiskā pildījuma un funkciju sakarā minētās vārda vai formas semantiskās grupas veido opozīcijas, kas dod iespēju formas nozīmes vārdsavienojumos grupēt funkcionālos tipus, kas ir noteiktās attieksmēs ar tiem funkcionālajiem tipiem, ko sauc par teikuma komponentiem, resp., teikuma locekļiem.

Vadoties no šāda pieņēmuma, pieverba genitīva vārdsavienojumos ar prepozīciju a i z ir iespējams sadalīt n o s a c ī t o s un b r ī v o s locījuma nozīmju funkcionālos tipus.

Par n o s a c ī t o funkcionālo tipu tiek uzlūkots tāds pieverba genitīvs ar prepozīciju a i z, kas attiecas uz verbu, kam ir kāda relatīva, nenoslēgta nozīme.

Par b r ī v o funkcionālo tipu tiek saukts tāds pieverba genitīvs ar prepozīciju a i z, kas attiecas uz verbu, kam ir kāda absolūta, noslēgta nozīme.

1.5. Tātad formas nozīmju funkcionālo tipu izpratne balstās uz vārda resp. formas funkcionālo semantiku, t.i.,

uz to semantiku, kas realizējas, vārdam resp. formai funkcionējot.

Tā, piemēram, t.s. nepārējošie verbi tiek uzlūkoti par vārdiem ar absolūtu, noslēgtu nozīmi. Bet, ja lūkojamies funkcionālā aspektā, tad izrādās, ka šāds pieņēmums neatbilst realitātei. Piemēram, verbi *s ā p ē t*, *i e b r a u k t* ir nepārējoši, bet, ievērojot predikāta pozīciju teikumos *M e n s ā p g a l v a*, *K u g a i s i e b r a u c a c e s t ā*, tie funkcionē ar relatīvu, nenoslēgtu nozīmi un iegūst funkcionāli jaunu sēmu, ko nosaucām par valenci.

Cits piemērs. T.s. pārējošos verbus mēdz uzlūkot par vārdiem ar relatīvu, nenoslēgtu nozīmi, bet teikumos *V i g a t u r ē j a g r o z u a i z m u g u r a s*, *A i z m ī l e s t ī b a s a p m e k l ē j a* krustmāti formas *a i z m u g u r a s*, *a i z m ī l e s t ī b a s* ir orientācijā pret pārējošiem verbu (*t u r ē j a*, *a p m e k l ē j a*), tomēr verba nozīmes relativitāte attieksmē pret vārdsavienojuma komponentiem *a i z m u g u r a s*, *a i z m ī l e s t ī b a s* nerealizējas, valences sēma šajā attieksmē nav funkcionāla, bet teikumā *T ē v s a i z b ā z a c i m d u s a i z j o s t a s* relativitātes sēma ir funkcionāla.

1.6. Vārda resp. formas semantiskā piesātinājuma klasifikācijas rādā, ka tās pēc būtības parasti tiek dotas sakarā ar teikuma gramatiskā centra paplašinājuma kvalifikāciju.

Arī mēs galveno uzmanību pievēršām tam vārdu resp. formu semantiskajam piesātinājumam, kas saistās ar t.s. labējo valenci.

Īpatnēju semantisku piesātinājumu iegūst tie vārdi, kas teikumā ir predikāta funkcijā. Attieksmē pret teikuma subjektu predikāts vienmēr ir ar relatīvu, nenoslēgtu semantiku, kas tiek kvalificēta par t.s. kreiso valenci. Kreisā valence nosaka ne tikai teikuma subjekta nepieciešamību, bet arī tā gramatisko formu (*s e l. O z o l s a u g — O z o l s i r z a ņ š — O z o l a n a v* —

O z o l u i r d a u d z -- O z o l a m j ā z a -
ļ o -- T a s i r o z o l s -- B ē d a s i r
a i z m u g u r a s).

1.7. Analīze rāda, ka teikuma pakāpē ir lietderīgi izvirzīt tādas formu nozīmes, kas funkcionē autonomi (autonomie funkcionālie tipi) un tādas, kas nefunkcionē autonomi (neautonomie funkcionālie tipi). Formu nozīmes, kas nefunkcionē autonomi, ir relevantas tikai opozīcijā pret autonomām nozīmēm, bet teikuma pakāpē formas statusa tās būtībā zaudē, jo kļūst par sintaktiskā vārda sastāvdaļu.

1.8. Dažādos aspektos tiek pētīta vārda formu iesaistīšanās tekstā, tiek aprakstīti arī vārdsavienojumi, no kuriem īpaša vērība tiek pievērsta vārdkopām, kas dažās koncepcijās pēc būtības ir ieguvušas teikuma komponenta (locekļa) statusu.¹

Nenoliedzot vārdsavienojuma (arī vārdkopas) pētīšanas lietderību un to funkcijas teikumā, no funkcionāli strukturālā viedokļa ir nozīmīgs pieņēmums, kas atzīst, ka "vārdkopa, gan šaurākā, gan plašākā izpratnē, nevar tikt uzlūkota par sintakses primāru vienību, jo tā pati ir kāds elementu savienojums (proti, vārdu sintaktisko formu savienojums)".²

Vārdu formas sintakses līmenī ir teikuma, resp., komunikāta komponenti, locekļi, kas rada pašu teikumu. Tātad teikuma locekļis ir funkcionāls jēdziens.³

Lai pārskatāmāka būtu formas nozīmju sistēma, pieverba genitīva konstrukcijas ar prepozīciju *a i z* pēc tradīcijas aplūkosi atsevišķi vārdsavienojumā un teikumā.

Teikuma komponents (locekļis)-tā nav tikai leksiska

¹ Skat. Грамматика современного русского литературного языка, под ред. Шведовой В. Ю. М., АН СССР, 1970, с. 486.

² Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка, докт. дисс., М., 1971, с. 97.

³ Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование, М., 1971, с. 202-211.

vienība ar savu konkrēto priekšmetisko nozīmi, ne arī morfoloģiska forma ar savām sēnām. Teikuma komponents (locālis) ir funkcionāli strukturāla valodas, resp., runas vienība, kam ir citas kvalitātes semantiskais piesātinājums nekā vārdam vai tās konkrētai formai.

Tātad vārda, resp., formas semantiskais piesātinājums ir atkarībā no funkcijas.

Ja vadāmies no šāda pieņēmuma, tad, nosakot teikuma struktūru, ir nepieciešams ņemt vērā valodas funkcionāli strukturālo vienību semantisko piesātinājumu.

2.0.0. Prepozicionāli fleksīvais locījuma variānts vispilnīgāk ir aplūkots J. Endzelīna darbos un akadēmiskajā "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā".

2.0.1. J. Endzelīna prepozīcijai *a i z¹* ir konstatējies vairākas nozīmes:²

- 1) vietas nozīmi (*a i z k a l n i ņ a*),
- 2) laika nozīmi (*a i z M ā r t i ņ i e m*),
- 3) "no lokālās nozīmes" radušos nozīmi (*ņ e m š u a i z m a ņ u*),
- 4) "komparatīvo nozīmi" (*a u g š i d z i e d c i r u l i t i s a i z v i s i e m p u t n i ņ i e m*),
- 5) kauzēlo nozīmi (*a i z m i g l i ņ a s n e r e d z ē j u*)
- 6) par kr. "B mecro" nozīmi (*e j. a i z (var.: p a r) m a n i t a u t i ņ ā s*).

Mūsdienu literārajā valodā vairākas J. Endzelīna uzrādītās nozīmes ir zudušas vai tiek izmantotas stilistiskiem nolūkiem kā arhaiski izteiksmes līdzekļi.

2.0.2. Akadēmiskajā "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika" vārdsavienojumu (vārdkopu³) aprakstā pievērība

¹ Sal. tepat, O.l.4.--O.l.7.

² E n d z e l ī n s J. Latviešu valodas gramatika, 636., 637. lpp.

³ Tais jaunākajos pētījumos, kas vārdkopu atzīst par sintakses vienību, vārda distributīvajā aprakstā ir precizēta, pasaurināta vārdkopas izpratne. No šāda redzes viedokļa lūsojoties, ne visi akadēmiskajā latviešu valodas gramatikā aplūkotie vārdsavienojumi ir vārdkopas.

genitīvam ar prepozīciju aiz ir konstatējusi, spriežot pēc piemēriem, vietas un cēloņa nozīmi,¹ kā arī izdalījuši grupu, kurā "verbs izsaka t v e r š a n u, turēšanu vai taml. kustību..; lietvārds kopā ar prievārdu nosauc priekšmetu, ko verba nosauktā darbība aptver vai uz ko tā virzās".²

Pēc mūsu izmantoto avotu materiāliem var secināt, ka pieverba genitīvs ar prepozīciju aiz tiek lietots diezgan bieži un veido n o s a c ī t o un b r ī v o locījuma funkcionālo tipu ar vairākām nozīmēm.

2.1.0. N o s a c ī t a i s f u n k c i o n ā l a i s t i p s

Genitīvs ar prepozīciju aiz veido nosacīto funkcionālo tipu, ja tas attiecas uz verba kādu relatīvu, nenoslēgtu nozīmi.³ Šim tipam ir 2 nozīmes - objekta un kompletīvā. Ja verba semantika prasa papildinājumu noteiktā gramatiskā formā, tad genitīvam ar prepozīciju aiz ir objekta nozīme, ja verba semantika prasa tikai noteiktu jēdzieniskr papildinājumu, tad genitīvam ar prepozīciju aiz ir kompletīva nozīme.

2.1.1. O b j e k t a g e n i t ī v s

Objekta genitīvs attiecas uz relatīvas nozīmes divvalentu verbu⁴, kura viena sēma prasa objektu, bet otra -- objekta daļu, piemēram, (p a) c e l t , (s a) k a m p t (sa-, no) g r ā b t , (a i z) k a b i n ā t , (s a) - ņ e r t , (p a) ņ e m t , (p a) r a u s t ī t , (s a) - t v e r t , (s a) t u r ē t , (p a) v i l k t u.c.

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II 76. §.

² Turpat, 76. §.

³ Skat. tepat, 1.4.

⁴ Tiek runāts par labējo valenci.

Gadījumu vairumā tie ir prefiksāli verbi.

Teorētiski substantīvu semantiskais loks iespējams visai plašs (būtnes vai priekšmeta daļas nosaukums), bet praktiski visbiežāk sastopami tikai daži vārdi, piemēram, g a l v a, k a k l s, p i e d u r k n e, r o k a.

Piemēram.

Atradis tādu alksni, viņš to nocērt, notīrī zarus un a i z k a b i n a aiz priekšbalziena. B.-Upītis, K.r., II, 189.

Vecais Ģirts to sadzirdēja. Aši akā trepes slēja, Nebādņ.s aiz skausta g r ā b a Un no drošas nāves glāba. Plūdonis, Dz.b., 24. Tad viņa atdod savas kurpes un dziesmu grāmatu kādai citai krustmātai, lai ienesot pa ceļam viņas mājās, un pati ņe m mani aiz vienas rokas un divričus otrā rokā un ved atpakaļ uz mājām. B.-Upītis, K.r., II, 14. P a ņ e m Anneli aiz rokas un ved uz māti. Brigadere, Tr., 131. "Lieciet mani mierā... un neuzbāzieties," viņš strupi atbildēja, pagrieza svešajam muguru un p a v i l k a mani aiz rokas sev līdzī. Brodele, M., 28. Tomēr es sāku domāt, ka kādu brūti gan vajadzētu: varētu tai biežāk p a r a u s t ī t aiz lakatīna, paplūkt biziņi, aizrakstīt kādu vēstuli. B.-Upītis, K.r., II, 179. Kāda meitene s a ķ e r Anneli aiz rokas, un ar to strūdi nobeigti. Brigadere, Tr., 206. Un, s a g r ā b i s aiz kakla, es sakratu to kā sakārnī: "Dzer!" Akurāters, K.z.v., 54. Bet te Pēteris spēcīgi vērtuli s a t v ē r a aiz rokas un vilka to uz darvīm. Blaumanis, K.r., I, 155. Māte to t u r ē j a aiz garā kakla, un es ar stību tam situ pa muguru. B.-Upītis, K.r., II, 19. "Alma, neļesāc, nāc, iesim," jauna meiča klusi teica, v i l k ā m a savu biedreni aiz rokas. Brodele, M., 30. ..Lakstīgala viņu nogrāba aiz svārkliem. Lācis, A.c., 224. ..sakampa to aiz pleciem un sāka purināt. Lācis, A.c., 191.

2.1.2. K o m p l e t ī v a i s g e n i t ī v s

2.1.2.1. Kompletīvais genitīvs attiecas uz refleksiīvu relatīvas nozīmes vienvalentu verbu, kas prasa jēdzienisku papildinājumu ar lokālu nozīmi, piemēram: a i z -

griezties, aizvilkties, nostāties, slēpties. Substantīvs nosauc to objektu, attieksmē pret kuru lokalizējas ar verbu nosauktā darbība, piemēram:

Aiz stūra aizgriezās virtuves pajūgs..Lukss, K.r., 27. Zaļa piecēlās un aizvilkā lēnām aiz sava zirga. Bl., K.r., III, 17. .. it kā aiz loga būtu nostājies liels dimanta kalns. Kaldupe, P.d., 20. Un tad izrādās, ka aiz drauga maskas slēpjās ienaidnieka pretīgā seja. Kraulipš, M., p.r., 27.

2.1.2.2. Kompletīvais genitīvs attiecas arī uz relatīvas nozīmes divvalentu verbu, kura valences viena sēma prasa objektu, bet otra -- objekta vietu.

Piemēram:

Tuvojas viņam, roku aiz muguras turēdama. Blaumanis, K.r., V, 85. Bet to paslēpis aiz ozola, negribēdams iztraucēt svētaienes jūsmās staigājošos. Auseklis, I., 245. Tad viņa aizgāja, Ērika vēstuli paslēpusi aiz blūzītes uz krūtīm.. Lācis, A.c., 143. .. paēduši karotītes aizbāžot aiz mākopiem; .. Alunāns u.c., I., 184. "Dievs tēvs," viņš murmināja, "nelaid to liesmu aiz ezera galiem!" Blaumanis, N., 164. Jaunās tad aiz galda veda Un tām blakus nosēdās. Alunāns u.c., I., 226. Abi nelieši man ir tikpat kā rokā, un kaut vai šodien tos var ietupināt aiz restēm. Lācis, A.c., 130. Koridorā barons mēdza roku aizlikt aiz muguras.. Blaumanis, N., 144.

Refleksīvajiem verbiem sēma, kas prasa papildinājumu ar objekta nozīmi, zūd, piemēram:

Nesen uzņēmuma mikrorajona topošajā ciematā, kas atrodas aiz Rīgas--Jelgavas šosejas, nodrošina ekspluatācijā divas dzīvojamās mājas. "Oīpa", 1973., 12.XI, 2.

Objekta un kompletīvā genitīva kvalificēšana izriet no teorētiskajā daļā izvirzītiem pieņēmumiem, kas atšķiras gan no J.Endzelīna¹, gan arī no latviešu valodas akadēmisk-

¹ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika, 677.lpp; Эндзелин Я. Латвийские предлоги, I, Рязь, 1905, с. 19.

kās gramatikas¹ pētīšanas un aprakstīšanas principiem. Tāpēc objekta un kompletīvā genitīva izdalīšana nenoliedz iepriekš minēto darbu atzinumus, tāpat kā J. Endzelīna norāde, ka objekta genitīva pamatā esot vietas nozīme, nenoliedz šajā rakstā izvirzīto objekta genitīvu.

1.2.0. Brīvais funkcionālais t i p s

Genitīvs ar prepozīciju aiz veido brīvo funkcionālo tipu, ja vārdsavienojuma galvenais vārds ir verbs, kas stieksmē pret genitīvu ar prepozīciju aiz ir ar absolūtu nozīmi. Prepozicionālajam genitīvam ir vietas un cēloņa nozīme.

1.2.1.0. Vietas genitīvs

Vietas genitīvs ar prepozīciju aiz ir konstatēts pie pārejošiem un nepārejošiem vārdiem.

2.2.1.1. Vietas genitīvs pie pārejošiem vārdiem

Vietas genitīvs ar prepozīciju aiz ir pie pārejošiem vārdiem, kuru relatīvā nozīme prasa sintaktiski jēdzienisku papildinājumu skuzatīvā, bet ar verbu nosauktās darbības lokālais raksturojums nav obligāts.

Piemēram:

Kornēlija a i z v e r aiz vinien vārdtipus. Priede, S.l., 74. Trepītes sasietas ar auklu un a t s l i e t a s aiz altara pret sienu. B.-Upītis, K.r., II, 186. ..un zvaigznes smaidam blakus -- rūgtas bažas Par negaisu, kas c e l aiz kalniem kupri. Vējāns, S.d.l.dz., 26. ..Kamēr sumpurpi aiz durvīm To it cieši s a r g ā j a . Alunāns u.c., I., 188.

¹ Mūdienu latviešu literārās valodas gramatika, I, 726. lpp., II, 44. lpp.

2.2.1.2. Vietas ģenitīvā pie nepārejošiem verbiem

Šādu konstrukciju ir daudz. Verbs attieksmē pret prepozicionālo ģenitīvu ir ar absolūtu nozīmi, parasti tie ir verbi, kas izsaka kustību, ķermeņa stāvokli, fizikālās parādības (g u l ē t, s ē d ē t, s t ā v ē t, d u c i n ā t, a t s k a n ē t).

Substantīvs nosauc vietu, aiz kuras notiek ar verbu nosauktais process.

Piemēram:

Tai brīdī Pēterim aiz muguras a t s k a n ē j a vienu-
tuļš šāviens un bandīts kā nopļauts novēlās augšpēdus ze-
mē. Lācis, V., II, 27. Aiz loga augas dienas d e g j ū n i-
ja saule, bet mūsu telpa iegādījusies ziemeļu pusē, tāpēc
te vienmēr ir patīkami vēss. Saulītis, Str.d., 7. Aiz
Daugavas brīdī pa brīžam d u c i n ā j a pārkons. Sau-
lītis, Str.d., 12. Viņš tagad d z i v o j a aiz kalna.
pirtinā pie savas sievas un strādāja rījē, taisīdams trau-
kus un dažādus darba rīkus. B.-Upītis, K.r., II, 184. Tie
g u l ē j a aiz ceriņu krūma, nedrīkstēdami nedz atkāp-
ties, nedz arī lauzties mājā. Birze, V.r.d.z., 70. "Ha -
ha - ha!" viņš dzirdēja, ka kāds aiz muguras spilgti n o -
s m ē j ā s. Deglave, R., II, 362. Aiz pilsētas, kur sā-
kās gar abām šosejas malēm vienmērīgie priežu sili, ģirts
p i e t u r ē j a. Grigulis, J.i.e.d.sp., 74. ..tikai
viņa kājas vēl r ē g o j a s aiz sniega uzbēruma. "Pa-
domju Jaunatne" 1963.g. 18.VI. Kā toreiz, tā arī tagad
aiz galda, godā vietā, uz mazā ādas pārvilkta dīvāna,
s ē d ā j a Jēkabs un Ieva, un kā toreiz, tā arī tagad
tie izskatījās kā cilvēki, kuri izdibinājuši laimes no-
slēpumu. Blaumanis. R.r., I, 153. Viņa kā spiegs i r
a t ā v ē j u s i, man nekļūstot, aiz muguras un guldējusi
savā dzeltenā, vēsā skatā katru manu kustību, katru manu
domu un vēlēšanos. Čaka, I, II, 26.

2.2.2.0. Cēloņa ģenitīvs

Cēloņa ģenitīvs ar prepozīciju a i z ir pie pārejo-
šiem un nepārejošiem verbiem, kā arī pie verbu refleksi-

vajām formām. Substantīvs semantiski ierobežots, tas no-
sauc abstraktus jēdzienus, kas raksturo cilvēka izjūtas.

2.2.2.1. Cēloņa genitīvs pie pārejošiem verbjiem

Cēloņa genitīvs ir pie pārejošiem verbjiem, kuru rela-
tīvā nozīme prasa sintaktiski jēdzienisku papildinājumu
parasti ar objekta nozīmi, bet genitīvs ar prepozīciju
aiz norāda uz darbības cēloni.

Piemēram:

Kā aiz laimes kūlenus lai nemet: Varavīkne izsmelta
no zemes! A.Skaļbe, K., 81. ..laikam aiz dūsmām par viņa
lepnību, neskatījās viņam ne virsū. Iācis, A.c., 37. To
viņa dara aiz mīlestības, jo laizišana pie lapiem
atvieto glaudīšanu un skūptīšanu. B.-Upītis, K.r., IV,
110. "Viņa to neierādīs tam puikam, ka arī viņa gribētu
vai sienas sagāzt aiz lielām dūsmām un savilņojuma."
Brigadere, Tr., 505. Tā kā viņš kaunējās aiztaupītos pāra-
rubus ik mēnešus nest uz krājeksi, tad viņš kādu tukšu
tabaka kastīti bij aizlipinājis un ietaisījis par krājamo
lādi, kuru tas nezina aiz kāda iemesla sauca par sa-
vu Baalu. Blaumanis, K.r., III, 174. .. aiz pateicības viņa
pati tevi par to nobučos. Sēlis, S.m., 9. Ielas
pusē logus gan varēja aizvirtņot, bet izrīkojumu vakaros
to parasti nedarīja aiz pareiza aprēķina, ka gai-
šuma ievilinās arī vienu otru nejaušu garāmgājēju. Upītis,
Pl.m., 256. Ja tiem arī netiktos šis grāmatīņas no-
pirkt aiz naudas trūkuma vai cīta iemesla, tad
viņš it labi zināja, ka kaļmiņu puisis Ješka vismazāk
vienu no tām nopirks. Poruks, R.st., 31.

2.2.2.2. Cēloņa genitīvs pie nepārejošiem verbjiem

Cēloņa genitīvs ar prepozīciju aiz attiecas uz nepār-
ejošiem verbjiem un norāda uz darbības cēloni. Šādu kon-
strukciju ir ļoti daudz. Piemēram:

Acis vai cieti līp aiz miega. Blaumanis, K.r., III,
128. Bet es to ļaunā nepēmu un katru reizi aiz prieka
lēkāju, .. B.-Upītis, K.r. II, 83. Aiz pēkšņi izplūs-

toša, vēl nekad nepazīta spēka tā sprēgāje kā vulkāns, lauzās, sita, grūda,.. Brigadere, Tr., 505. Es s v i l u aiz kauna un iekšķīgām sāpēm. B.-Upītis, K.r., I, 182.

Tad, māsiņ, gan aiz kauna prom viņš s k r i e s. Jo kūr tāds bandu bērns var rādīties!... Plūdons, Dz. un pr., 109. Pilnīgi a p s t u l b u s i' aiz negaidītās laimes, iznāku uz ielas gandrīz streipuļodama. Brodele, M., 21.

Un viņa garā, baltā bārda d r e b ē j a aiz uzbudinājuma, kad viņš stāstīja par to laiku, kad viņš ar žēlumu noskatījies uz pieaugušiem dēliem, kuriem sagaidāms tāds pats mūšs kā viņam. B.-Upītis, K.r., I, 176. Lai Ēriks nedomā, ka šī lieta viņu sevišķi interesē, -- viņš tikai aiz draudzības i e t viņam līdz, jo vēl ir agrs un mājās nav ko darīt. Lācis, A.c., 28.

Šai grupai piekļaujas arī tie cēloņa ģenitīvi, kas ir pie refleksivajiem vārdiem, piemēram:

Abi brāļi aiz prieka i e r ē c ā s un, nolīkuši pār smago zirgu skaustiņiem, ar visu auguma svaru metās uz priekšu.. Mopasāns, N., 82. Acis viņam aiz elpas trūkuma p i e p l ū d u š a s sarkanām asinīm. Upīte, N.ī., 18. .. viņa milzīgais vēders no kaimiņa jokiem aiz prieka l i g o j ā s vien, /.../ Mopasāns, N., 22. Viņi n o m o c ī j ā s velti, tik aiz mīlestības vien. Rainis, K.r., V, 147.

Inovācijas sakarā jāatzīmē, ka mūsdienu literārajā valodā cēloņa ģenitīva konstrukcijas ar prepozīciju aiz kļūst mazāk produktīvas, un to vietā sāk dominēt cēloņa ģenitīva konstrukcijas ar prepozīciju no.

2.3. No dotās analīzes var secināt, ka mūsdienu latviešu literārajā valodā no J.Endzelīna dotajām nozīmēm pieverba ģenitīvs ar prepozīciju aiz ir zaudējis vairākas nozīmes: a) laika nozīmi (a i z M ā r t i ņ i e m), b) komparatīvo nozīmi (a u g š i d z i e d c ī r u l ī t i s a i z v i s i e m p u t n i ņ i e m), c) kr. "мечто" nozīmi (e j a i z m a n i t a u t i ņ ā s), d) mainījusies arī J.Endzelīna norādītā kauzālā nozīme (a i z m i g l i ņ a s n e r e d z ē j u).

Strukturālā aspektā lūkojoties uz pieverbālo genitīvu ar prepozīciju aiz, var secināt, ka mūsdienu latviešu literārajā valodā attiecīgais genitīvs ar objekta un komplementīvo nozīmi funkcionē par nosacīto tipu, bet ar vietas un cēloņa nozīmi -- par brīvo funkcionālo tipu. Gandrīz visos gadījumos abi funkcionālie tipi ir autonomi. Ir tikai atsevišķi piemēri, kad tie ir neautonomi.¹

Piemēram:

Redzēšu laimi, Kuru tā s l ē p a Aiz žorū žorļem.
Rainis, K.r., V, 134. Var redzēt -- jau pāēdis, k o š -
l ā lapinas vikai aiz gara laika. B.-Upītis, K.r., 4.,
10. Sairnieces, nostājušās aiz saimniekiem, nemāk aiz
pilnas sirds r u n ā t; abas tik mēlinās ap izglābto
bērnu. Apsīšu J., I., 93. Šeit viens aiz gara laika
i e r o d a c. Rainis, K.r., XIII, 11.

3.0. Pieverba genitīvs ar prepozīciju aiz teikuma pakāpē sintaktisko funkciju ziņā nav bagāts. Tas var būt par dominantu un determinantu.²

3.1.0. D o m i n a n t i

Dominantu funkcijā ir konstatēti divi teikumpakāpes funkcionālie tipi -- predikāts un komplements.

3.1.1. P r e d i k ā t s

Genitīvs ar prepozīciju aiz retumis sastopams par predikātu pie verba b ū t saistīgas funkcijā³ un arī pie citiem vārdiem frazeologismos, piemēram:

Galvenais jau ir aiz muguras. "Cīņa", 1962. 4.IV. Lā-

¹ Skat. tepat, l.7.

² Skat. R o z e n b e r g s J. Genitīva funkcionālo tipu sistēma latviešu valodā, -- "Latviešu valodas un literatūras problēmas", R. 1970, 4.3.3. -- 5.0.

³ Skat. O z o l s A. Daži latviešu valodas struktūras jautājumi. -- Raksti valodniecībā, R. 1967.; R e i t i ņ a M. Lietvārda atkarīgie locījumi izteicējā (ar saistītu būt). -- Teikuma uzbūve. R. 1964.; K ā r - k l i ņ š J. Praktiskums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē, I. R. 1970.

cekļa gadi b i j a aiz muguras. "Zvaigzne" 1962. 16.nr. 15. Viss liecina, ka ziema vairs n a v aiz kalniem. "Ciņa", 1963. 9.IX. Jūrmalas gaiss nomierinoši ietekmē kautrīgos raksturus, -- nervu ārsti, i e c i e t a i z a u s s. Iācis, A.c., 293. Neviens vīrietis necieš, ka viņu v a z ā aiz deguna, -- kāpēc lai Ēriks būtu savādāks nekā citi? Iācis, A.c., 187.

Avotu materiāls rāda, ka šis funkcionālais tips nav produktīvs. Visas konstrukcijas ir frazeologiska rakstura un tāpēc leksiski tās ierobežotas.

3.1.2.0. K o m p l e m e n t s

Par komplementu funkcionē vārdsavienojuma pakāpes nosacītais funkcionālais tips ar objekta un kompletīvo nozīmi.

3.1.2.1. Nosacītais funkcionālais tips ar objekta nozīmi ir pie pārejošiem divvalentiem verbjiem.¹

Piemēram:

.. un paši p e m mani aiz vienas rokas.. B.-Upītis, K.r., II, 14. P a p e m Anneli aiz rokas un ved uz klēti. Brigadere. Tr., 131. .. viņš strupī atbildēja .. un p a v i l k a mani aiz rokas sev līdzī. Brodele, M., 28.

3.1.2.2. Nosacītais funkcionālais tips ar kompletīvu a nozīmi ir: a) pie refleksīviem vienvalentiem verbjiem² un b) pie divvalentiem verbjiem, kuru valences viena sēma prasa objektu, bet otra -- objekta vietu.³

Piemēram:

a) Aiz stūra r i z g r i e ž a s virtuves pajūgs.. Lukss. K.k., 27. Zaļa piecēlās un a i z v i l k ā s lēnām aiz sava zirga. Blaumanis, K.r., III, 17.

b) Bet to p a s l ē p i s aiz ozola.. Auseklis, I., 245. Abi nelieši man ir tikpat kā rokā, un kaut vai šodien tos v a r i e t u p i n ā t aiz restēm. Iācis, A.c., 130.

¹ Skat. tepat, 2.1.1.^o

² Skat. tepat, 2.1.2.1.

³ Skat. tepat, 2.1.2.2.

3.2.0. D e t e r m i n a n t i

Par determinantu funkcionē vārdsavienojumu brīvais funkcionālais tips ar vietas un cēloņa nozīmi.

3.2.1.0. Vietas genitīvs ir divējādās konstrukcijās.

3.2.1.1. Vietas genitīvs funkcionē pie pārejošiem vienvalentiem verbiem, kas prasa sintaktiski jēdzienisku papildinājumu akuzatīvā, bet determinants norāda uz verba nosauktās darbības vietu.¹

Piemēram:

Kornēlija a i z v e r aiz vinjiem vārtņus. Priede, S. 1., 74. Nākamajā dienē mežmalā aiz kapsētas žoga .. a p r a k a c i n i t ā j u. Lācis, U.j.k., 11.

3.2.1.2. Vietas genitīvs par determinantu funkcionē arī pie nepārejošiem un refleksīviem verbiem².

Piemēram:

Bet aiz loga, rindā satupušās, b a l t o j a a p a l a s k ā p o s t g a l v i n ā s k ā d i e g ā s a v ē r t a s p o g a s. Brigadere, Tr., 494. Sen teva kulkstavnīca jau aiz kores d u s, Pār druvām dēli paceļ sapņus aizmirstus. Vējāns, S.d.l.dz., 13. Kristīne atspieda elkonī pret kumodi, lūkojās baltajos ziedos, kuri aiz loga rūtīm l i g o j ā s, un pielika par brītiņu: "Akmentiņš arī bija." Blaumanis, N., 68. Viņš sēdēja aiz gelda, kas bija papīriem apkrauts, un rakstīja. B.-Upītis, K.r., I, 121. Ar debesi saplūstot kopā, aiz uriedēm Baltijs paviz,.. A.Skalbe, K., 10. Kaut kur, aiz ogļu kalniem, baznīcā z v a n a. Lācis, A.c., 6. Tagad aiz sienas pa labi m i t i n ā s m a z a, sīka sieviete — Marija Petrovna, bet aiz sienas pa kreisi Nadežda Petrovna, liela un drukna. Kaverins, n.g., 68.

3.2.2. Par determinantu funkcionē cēloņa genitīvs:

a) gan pie pārejošiem³, b) gan pie nepārejošiem⁴ verbiem.

¹ Skat. tepat, 2.2.1.1.

² Skat. tepat, 2.2.1.2.

³ Skat. tepat, 2.2.2.1.

⁴ Skat. tepat, 2.2.2.2.

Piemēram:

a) .. bet viņš aiz spītības a p p r e c ē s citu un nemaz nebūs nelaimīgs. Iēcis, A.c., 206. ..gan izdevība gadīšoties šo summu aiz k a u t k ā d a n i e - c ī g a iemesla iz parādu grāmatas i z d z ē s t . R.Blaumanis, N., 157. .. Rūpēs par kārtību vai arī tikai aiz prieka Pieturas vienu pēc otras n o s a u c k a - s i e r e . A.Skalbe, K., 103. Pēc tā gīmi un acis aiz dzēriena sīvuma i z š ķ o b ī j i s un i z m i r k - š ķ i n ā j i s itin kā vājnieks.. Apsīšu J. I.t.b.g., 225.

b) Man sirds k ū s ā vien aiz prieka. B.-Upītis, K.r., II, 27.

Asaras s a s k r e j a c ī s aiz rūstuma vai žēluma. Bričadere, Tr., 373. .. kurš aiz vecuma jau gluži tumšs b i j a k ļ u v ī s . Blaumanis, N., 67. Esmu kājās, aiz uztraukuma man acis l ē k ā visas sejas un galda ar pudelēm, un es dzirdu pati savu svešo balsi, it kā to runātu kāds cits. Brodele, M., 42.

4.0. Komunikācijas procesā runā, resp. tekstā genitīvs ar prepozīciju a i z var tikt izdalīts atsevišķā runas nogrieznī, segmentā, komunikātā. Izdalījuma cēloņi un raksturs var būt dažāds. Šādu komunikātu rašanos var noteikt sarunvalodas stila (īpaši dialoga) īpatnības vai stilistiski un emocionāli ekspresīvi nolūki. Šie komunikāti ir teikuma sadalījuma (parcelācijas) rezultāts. Tātad tie balstās uz teikuma strukturālās shēmas. Nosacīti šos teksta nogriežņus, komunikātus var nosaukt par parcelātiem.¹ Jo autonomāki ir šie parcelāti, jo spilgtāk izteikts to patstāvīgais komunikatīvais raksturs. Gadījumu vairumā skaidri realizējas parcelāta sintaktiskais sakars ar teikuma strukturālajiem elementiem, saglabājot (gan difūzā veidā) semantiskās un strukturālās funkcijas.

4.1. Tā, piemēram, vietas (1) un cēloņa (2) genitīvs ar

¹ Skat. K ā r k l i ņ š J. Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē, I, R. 1970., 2.1., 2.2.

prepozīciju a i z var funkcionēt par parcelētu deter-
minantu:

(1) Smiekli a t k ā r t o j ā s. Aiz dārza, droši vien
krastmalā. Ezera, A., 7. Zemnieks no tīrūma b r i e n. Aiz
arkla. Vējāns, T.a., 83. Un atsmaida sievas un p a -
z ū d, Aiz vakaru ielejām. Kaldupe, V.n.Ē.z., 115. Ista-
ba, kurā es guļu, ir aiz durvīm. Aiz trīs durvīm. Mauliņš,
R.m., 115.

(2) Viss tūkstotis nodrebēja un s a s t i n g a. Aiz
šauņām, kā plēsoņas hipnotizēta trušu bars. Lāms, J.u.I.,
174. Acis kaisa un t v ī k a, Aiz nepanesama kauna. Bri-
gādere, St., 314. Zīnu, tagad viņi ē z e r s. Aiz bādām.
Ezera, Dz. & b., 40. Ž o r ž i k s. Elementāri, Aiz krēsla
a'zkritis un palicis lūpu zīmulis. V i t j a. Aiz kāda
krēsla? Priode, P.I., 22.

4.2. Runā, resp., tekstā teikuma strukturālās shēmas
sadalījums var būt dažāds. Mūsu tēmas sakarā var konstatēt
tekstā konstrukcijas, kurās, piemēram, dialoga atbildē ir
elidēta tā teikuma shēmas daļa, kas noprotama no iepriek-
šējā teksta, piemēram: .

B e p o. Kur tu noliki? O t ī l i j a. Aiz tīnes,
klētiņā. Priode, P.I., 74. -- Sveika, sveika... Es gan
nezinu, uz kāda panta pamata es būtu jūsu tēvs. -- Aiz
cienības. A.Vilks. A.d., 13. -- Šoreiz to pēmi no manis.
Kādel?.. -- Aiz s i m t u iemesliem -- ja tu gribi!
Blaumanis, K.r.IV, 345

4.3. Īpašam pētījumam paliek tās genitīva konstrukcijas
ar prepozīciju a i z, kas tiek izmantotas virerakstos,
piemēram:

Aiz simtās slānes. Vācietis, A.s.s., 43. Aiz vitaru fer-
mas. Losberga, V., 45. Aiz loga. Vēveris, C.al.p.s., 120.
Aiz nosalušajām ledus pukēm. Vilips, T.lrv., 166. Aiz pa-
rādīzes vērtiēm. Upīts, A.p.v.

Šeit netika aplūkoti arī tie genitīvi ar prepozīciju
e i z, kas ir orientācijā ne tikai pret verbu resp.
predikātu, bet arī pret citu vārdšķiru vārdiem resp. tei-
kuma locekļiem.

R E Z U M Ē J U M S

Rakstā ir mēģināts kvalificēt prepozicionālos locījumus un, balstoties uz mūsdienu latviešu literārās valodas materiāla, dot pieverba ģenitīva ar prepozīciju aiz aprakstu sintakses līmenī un šajā sakarā aplūkot dažas inovācijas problēmas.

Prepozīcijas ir neliela, noslēgta standartizētu vārdu grupa. Šajā ziņā tās atgādina gramatiskās morfēmas. Un tāpat kā gramatiskajām morfēmām to funkcijas ir formalizētas, resp., gramatizētas. Gramatizācijas pakāpe un leksiskais īpatnējais svars dažādām prepozīcijām ir atšķirīga.

Ir vārdi prepozīciju funkcijā, kas spilgti ir jūtama to leksiskā nozīme (a p k ā r v , g a r ā m , b l a k u s , p r e t i), bet ir prepozīcijas, kas gramatizēšanās procesā zaudējušas leksisko nozīmi un ieguvušas afiksālas funkcijas, piemēram, prepozīcija ar, kas biedrojas tikai ar instrumentāli, ko latviešu valodas lingvistiskā tradīcija iekļāvusi fleksīvo locījumu paradīgas sistēmā.

Prepozīciju potencionālās nozīmes un funkcijas parādās kontekstā kopā ar locījuma formu un vārdu, no kura tās atkarīga.

Tāpēc prepozicionāli fleksīvo locījumu analīze ir iespējama tikai sintakses līmenī, un prepozicionālie locījumi tādi paši teksta strukturālie elementi kā locījumu fleksīvās formas.

Pieverba ģenitīvam ar prepozīciju aiz ir konstatēta objekta, kompletīvā, vietas un cēloņa nozīme. Objekta un kompletīvais ģenitīvs veido nosacīto funkcionālo tipu un teikuma pakāpē ir komplementa funkcijā, vietas un cēloņa ģenitīvs veido brīvo funkcionālo tipu un teikuma pakāpē ir determinanta funkcijā. Frazeologiskos vārdsavienojumos pieverba ģenitīvs ar prepozīciju aiz retumis ir predikāta funkcijā.

Inovācijas sakarā jāatzīnē, ka mūsdienu latviešu literārajā valodā no J. Endzelīna dotajām nozīmēm pieverba ģe-

nitīve ar prepozīciju a i z ir zaudējis vairākas nozīmes: 1) laika nozīmi, 2) komparatīvo nozīmi, 3) kr. "vecro" nozīmi, 4) mainījusies arī norādītā kauzālā nozīme.

Cēloņa genitīva konstrukcijas ar prepozīciju aiz kļūst mazāk produktīvas, to vietā sāk dominēt cēloņa genitīva konstrukcijas ar prepozīciju n o.

Izmantotie avoti un to
saīsinājumi

- Akurāters, K.z.v. -- J. Akurāters. Kaipa zena vasara. R., 1956, 94 lpp.
- Alunāns u.c., I. -- J. Alunāns, Auseklis, A. Pumpurs. Izlase. R., 1960, 252 lpp.
- Apsīšu J., I. -- Apsīšu Jēkabs. Izlase. R., 1952, 376 lpp.
- Apsīšu J., I.t.b.g. -- Apsīšu Jēkabs. Iz tautas bilžu galerijas. R., 1958, 504 lpp.
- Auseklis, I. -- Auseklis. Izlase. R., 1955, 388 lpp.
- Birze, V.r.d.z. -- M. Birze. Visiem rozēs dārzā ziedi... R., 1958, 172 lpp.
- Blaumanis, K.r. -- R. Blaumanis. Kopoti raksti, R., 1958, I, 349 lpp., II, 352 lpp., III, 439 lpp., IV, 512 lpp., V, 511 lpp.
- Blaumanis, N. -- R. Blaumanis. Noveles. R., 1965, 216 lpp.
- Brigādere, St. -- A. Brigādere. Stasti. R., 1958, 456 lpp.
- Brigādere, Tr. -- A. Brigādere. Trilogija. R., 1957, 704 lpp.
- Brodele, M. -- A. Brodele. Marta. R., 1950, 254 lpp.
- B-Upītis, K.r. -- M. Birznieks-Upītis. Kopoti raksti. R., I, 1946, 477 lpp., II,

- 1947, 460 lpp., III, 1948,
424 lpp., IV, 1949, 547 lpp.
- "Cīņa
Čaks, I. -- Laikraksts "Cīņa"
-- A.Čaks. Izlase. R., 1961, I,
423 lpp., II, 384 lpp.
- Deglava, R. -- A. Deglava. Rīga. R., 1958, I,
804 lpp., II, 591 lpp.; III,
600 lpp.
- Ezera, A. -- R. Ezera. Atē. R., 1972, 302 lpp.
- Ezera, Dz.s.b. -- R. Ezera. Dzilnas sīla balāde.
R., 1968, 224 lpp.
- Grigulis, L.i.e.d.sp. -- A. Grigulis. Dēriņa iela deg spul-
des. R., 1953, 280 lpp.
- Kaldupe, P.i. -- S. Kaldupe. Piejūras dārzi. R.,
1968, 144 lpp.
- Kaldupe, V.n.O.z. -- S. Kaldupe. Vestuļos no Ošu zemes.
R., 1973, 128 lpp.
- Kaverins, A.g. -- V. Kaverins. Atklāvē grāmata. R.,
1964, 568 lpp.
- Krauliņš, M.p.r. -- K. Krauliņš. Mūsdienu padomju ro-
māns. R., 1969, 232 lpp.
- Lācis, A.c. -- V. Lācis. Akmeņsīnsis ceļš. R.,
1964, 326 lpp.
- Lācis, J.j.k. -- V. Lācis. Uz jauno krastu. R.,
1953, 615 lpp.
- Lācis, V. -- V. Lācis. Vētra. R., I, 1946,
588 lpp., II, 1947, 866 lpp.
- Lāms, J.u.i. -- V. Lāms. Joklaris un lelle. R.,
1972, 228 lpp.
- Losberga, V. -- M. Losberga. Vējaroze. R., 1973,
127 lpp.
- Lukss, K.k. -- V. Lukss. Kara krūze. R., 1945,
172 lpp.
- Mauliņš, R.m. -- J. Mauliņš. Rīta migla. R., 1971,
212 lpp.
- Mopasāns, N. -- Gījs de Mopasāns. Noveles, R.,
1956, 411 lpp.
- "Padomju Jaunatne" -- Laikraksts "Padomju Jaunatne"

- Flūdonis, Dz.u.p. -- V.Flūdonis. Dzeja un proza. R., 1956, 440 lpp.
- Poruks, R.st. -- J.Poruka. Realistiski stāsti. R., 1953, 311 lpp.
- Priede, P.l. -- G.Priede. Piecas lugas. R., 1973, 344 lpp.
- Friede, S.l. -- G.Priede. Septiņas lugas. R., 1968, 380 lpp.
- Rainis, R.R. -- J.Rainis. Kopoti raksti. R., V, 1949, 471 lpp., XIII, 1951, 536 lpp.
- Saulītis, St.d. -- B.Saulītis. Strelnieka dēls. R., 1950, 167 lpp.
- Sēlis, S.m. -- R.Sēlis. Silaines muiža. R., 1948, 316 lpp.
- Skaibe A., K. -- A.Skaibe. Kalums. R., 1963, 136 lpp.
- Upīts, A.p.v. -- A.Upīts. Aiz paradīzes vārtiem. R., 1971, 218 lpp.
- Upīts, N.i. -- A.Upīts. Noveļu izlase. R., 1949, 563 lpp.
- Upīts, P.m. -- A.Upīts. Plaša mākoņos. R., 1951, 1212 lpp.
- Vācietis, A.s.s. -- O.Vācietis. Aiz sintēs slāpes. R., 1969, 216 lpp.
- Vējāns, S.d.l.dz. -- A.Vējāns. Saknes dod lapotnei dziedāt. R., 1961, 159 lpp.
- Vējāns, T.s. -- A.Vējāns. Trojadas atblāzmas. R., 1971, 192 lpp.
- Veveris, C.ai.p.s. -- E.Veveris. Cilvēks aiziet pēc saules. R., 1972, 144 lpp.
- Vilks A., A.d. -- A.Vilks. Apslēptie dārgumi. R., 1973, 223 lpp.
- "Zvaigzne" -- Ģarņais "Zvaigzne".

Р Е З Ю М Е

Я. РОЗЕНБЕРГ. О некоторых вопросах инновации в конструкциях привербального родительного с предложением

В статье делается попытка квалифицировать препозитивные падежи и на материале современного латышского литературного языка, дать описание родительного привербального с препозицией *aiz* 'за, позади, с, из, от' на уровне синтаксиса и в связи с этим рассмотреть некоторые проблемы инновации.

Препозиции - небольшая, замкнутая группа стандартных слов. В этом отношении они подобны грамматическим морфемам. Как и у грамматических морфем, их функции формализованы, т.е. грамматизированы. Степень грамматизации и лексический удельный вес разных препозиций различны.

Имеются слова, у которых и функции препозиции довольно ясно чувствуются лексические значения (*apķārt* 'кругом, вокруг', *blakus* 'рядом', *daļān* 'мимо', *pretī* 'навстречу, против'), но имеются и препозиции, которые в процессе грамматизации потеряли лексическое значение и приобрели аффиксальные функции, например, препозиция *ar* 'с', употребляющаяся только с творительным падежом, который лингвистическая традиция включила в систему парадигмы флективных падежей.

Потенциальные значения и функции препозиций проявляются в контексте вместе с формой падежа и со словом, от которого она зависит.

Поэтому анализ препозиционно-флективных падежей возможен только на уровне синтаксиса, и препозиционно-флективные падежи являются такими же структурными элементами текста, как и флективные формы падежей.

Привербальному генитиву с препозицией *aiz* констатированы объективное, комплективное, локальное и каузальное значения.

Генитив объекта и генитив комплективной является обусловленным функциональным типом и на ступени предложения

функционирует в роли комплемента. Генитив места и времени является свободным функциональным типом и на ступени предложения функционирует как детерминант. В фразеологических соединениях слов привербальный генитив с препозицией aiz изредка является предикатом.

В связи с инновацией следует отметить, что в современном латышском литературном языке привербальный генитив с препозицией aiz не имеет некоторых значений, которые в свое время констатированы Акад. Я.Эндзелином, как например: 1) значение времени, 2) компаративное значение, 3) значение "места", 4) изменилось и каузальное значение.

Конструкции генитива причины с препозицией aiz становятся менее продуктивными, вместо их начинают доминировать конструкции генитива причины с препозицией no 'от'.

INOVĀCIJAS UN VALODAS ATTĪSTĪBA MŪSU DIENĀS

Valodai kā noteiktas sabiedrības pazināšanās līdzeklim piemīt daudzas kvalitatīvi atšķirīgas pazīmes. Būtiskākās no tām ir valodas sistēmiskums, nepārtraukta attīstība un stabilitāte. Šīs pazīmes cieši saistītas savā starpā. Tās ir sabiedriski nosacītas un regulē inovāciju jeb jauninājumu veidošanu valodā.

Runātāju sabiedrība valodu veidojusi kā savdabīgu struktūru sistēmu, kas sastāv no vairākām savā starpā saistītām apakšsistēmām: fonologiskās, leksiskās, gramatiskās. Zinātniskajā literatūrā šīs apakšsistēmas mēdz dēvēt arī par valodas līmeņiem¹⁾. Tajās savukārt norobežojamas plašākas un šaurākas savā starpā cieši saistītas mikrosistēmas, piemēram, morfoloģijā - vārdšķiras, deklinācijas, konjugācijas utt.

No sistematizētā, visai sabiedrībai kopējā valodas materiāla runātājs konkrētā runas situācijā izvēlas noteikta satura izteikšanai piemērotus valodas elementus un apvieno saziņas vienībās, rūpēdamies ne vien par to, lai noraidāmā informācija būtu pēc iespējas pilnīgi izteikta, bet arī par to, lai izteikto uztvertu un precīzi saprastu pārējie sarunas locekļi. Valoda ir ne vien izteikšanās, bet arī saziņas līdzeklis. Tādēļ valodas runātāji ir spiesti respektēt sabiedrības izveidotās un pieņemtās valodas lietošanas normas.

E. Koseriu šai sakarā raksta: "Runātāji pilnīgi apzinās valodas sistēmu un tā saucamos "Valodas likumus". Viņi zina ne vien to, ko viņi runā, bet arī to, kā vajag runāt (un kā nevajag runāt); citādi viņi vispār nevarētu runāt. No otras puses, teiktais nenozīmē, ka runātāji "saproto" savu valodas instrumentu (tas ir lingvīsta uzdevums),

1. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа. - В кн.: Новое в лингвистике. М., 1965, вып. 4, с. 434-449.

bet visi prot to lietot, prot saglabāt (воспроизвать) normu un radīt atbilstoši sistēmai." ¹ Valodas sistēmiskums ir sabiedriski rosacīts. Bet runātāju spējas "radīt atbilstoši sistēmai" pamato valodas attīstību.

Valodas attīstība ir plašs, cēloņsakarīgs process. To nosaka nepārtrauktā sabiedrības attīstība. Kā saziņas līdzeklis valoda spēj piemēroties atsevišķu sabiedrības locekļu attīstības pakāpei un izteikšanās vajadzībām, saglabājot valodas kā visai sabiedrībai kopēja saziņas līdzekļa statusu. Piemērojoties runātāju izteikšanās un saprašanās vajadzībām, valoda attīstās, uzlabojot jau esošos izteiksmes līdzekļus, papildinot to krājumus ar jauniem izteiksmes līdzekļiem, kā arī pamazām atmetot novecojušos, saziņas procesā aktualitāti zaudējušos valodas elementus. Raksturojot valodas attīstību, parasti galveno uzmanību veltī jaunajam, kas ienāk valodas sistēmā, izsekojot, kādēļ un kā notiek jaunu valodas elementu veidošanās. Valodas attīstību regulē visa sabiedrība, bet atsevišķi jauninājumi aizsākas indivīda runā.

Runātājs, izmantojot tradicionālos izteiksmes līdzekļus, tos organizēdams runas vienībās, pa reizei pieļauj dažādu rakstura un dažādas kvalitātes atkāpes no valodas likumiem. Jaunais, kas spontāni vai apzināti iekļūst indivīda runā, vēl nav valodas sistēmas sastāvdaļa, bet tas var kļūt par aizsākumu jauninājumam valodā. Par valodas vienību šādu indivīda veidotu jauninājumu varēs uzskatīt tikai pēc tam, kad to būs akceptējusi un aktīvi lietojis savā runā plašāka sabiedrības daļa.

Vienlaikus ar nepārtraukto attīstību valodai raksturīga arī liela stabilitāte. Ja runātāju sabiedrībai pierastos valodas izteiksmes līdzekļus atsevišķi indivīdi

¹ Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. - В кн.: Новое в лингвистике. М., 1963, вып. 3, с. 178.

savā runā strauji aizstātu ar jaunien, būtu traucēta vai pat pilnīgi sagrauta šo indivīdu saziņa un saprašanās ar pārējām tās pašas valodas runātājiem. Sabiedrība nepaspētu izsekot daudzajiem jauninājumiem, novērtēt tos un aktivizēt savā runā. Rezultātā valoda nevarētu veikt sazināšanās funkciju sabiedrībā. Tādēļ inovāciju pieņemšana un valodas attīstība ir lēns, pakāpenisks process, tanī iesaistīta plašāka valodas runātāju sabiedrība. Jaunais valodā tikai pamazām nostiprinās un aizstāj novecojušo. Kādu laiku jaunais ar veco valodā sadzīvo, funkcionēdami paralēli.

Sistēmiskums, attīstība un stabilitāte ir valodas pazīmes, kas dialektiski saistītas savā starpā. Tās izriet no valodas kā sociālas parādības funkcionēšanas sabiedrībā, atklāj valodas būtību un regulē inovāciju pieņemšanu par valodas vienību.

Valodas attīstība ir viena no svarīgākajām, jau ilgi un plaši pētītajām problēmām valodniecībā. Jo aktuāla šī problēma kļuvusi pēdējos gadu desmitos, kad valodas parādības tiek aplūkotas gan diahroniskā, gan sinhroniskā aspektā. Valodas attīstību iespējams pētīt tālā vēsturiskā perspektīvā, izziņot un formulējot likumības, kas dažādos periodos regulējušas mūsdienu valodas elementu veidošanos, nosakot cēloņus, kas izraisījuši vai arī stimulējuši pārkārtojumaus valodā. B. Serebrennikovs, raksturodams valodas attīstību, uzsver, ka "valodā vienlaikus darbojas daudz dažādu cēloņu un tendenču, kas krustojas savā starpā un var realizēties pilnīgi pretējos virzienos, viena tendence var neitralizēt citas darbību un otrādi".¹

Valodas attīstību iespējams skatīt arī tuvākā vēsturiskā perspektīvā. Tā kā valodas attīstība ir nepārtraukta, šo procesu iespējams iepazīt tieši mūsdienu valodas

¹ Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974, с. 33-49.

materiālā, "tuvumā" vērot visu sarežģīto cēloņu un tendenču darbību, kuras rezultātā aizsūkas un nostiprinās inovācijas jeb jauninājumi mūsdienu valodā.

Valodas attīstībai mūsdienu aspektā pievērsušies un to pētījuši gan padomju, gan arī ārzemju zinātnieki.

No ārzemju lingvistiem valodas attīstības problēmu mūsu dienās savdabīgi risinājis romānists E. Koseriu. Viņš plaši analizējis sinhronijas, diahronijas un valodas vēstures attiecības, devis inovāciju raksturojumu. E. Koseriu inovācijas skatījis attiecībā ar valodas kultūru un attīstību, ar valodas attīstības virzītājiem spēkiem, izceldams indivīda radošo darbību inovāciju veidošanā un šā procesa realizēšanos tieši indivīda runā.¹ E. Koseriu inovācijas raksturojis valodas sistēmas un normas sakarā. Inovācijas, pēc E. Koseriu atzinuma, rāk veidoies indivīda runā kā atkāpes no pastāvošajiem modeļiem, no pastāvošajām valodas normām: "Visu to, ar ko runātāja izteiktais atšķiras no modeļiem, kas ir valodā, kuru runā, var nosaukt par inovācijām."²

Padomju lingvistikā valodas attīstība tiek pētīta, izmantojot dialektiskā un vēsturiskā materiālistiskā metodoloģiju. Padomju valodniecībā populāra ir atziņa, ka dinamiskā, vēsturiski mainīgā valodas sistēma, tās attīstība ir pakļauta dialektikas pamatlikumam - pretstatu vienības likumam.³ Valodā realizējas savdabīga pretstatu cīņa, kas nosaka tās pašattīstību un veido vairākas antonīmijas, kuras darbojas kā valodas attīstības iekšējie stimulatāji. Tās ir, piemēram, runātāja un klausītāja antonīmija,⁴ uzusa jeb normas un valodas sistēmas antonī-

¹ Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. - В кн.: Новое в лингвистике. М., 1963, вып. 3, с. 143-343.

² Turpat, 191. lpp.

³ Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка. М., 1963, с. 23.

⁴ Turpat, 24. lpp.

mija¹, koda un teksta antonīmija², valodas zīmes asimetriskums - cenšanās designātam izveidot savu patstāvīgu nosaukumu, bet valodā lietojamiem vārdiem piešķirt aizvien jaunas nozīmes³, un, beidzot, divu valodas funkciju, t.i., informatīvās un ekspresīvās funkcijas antonīmija⁴. Visas šīs antonīmijas ir spēks, kas virza un nosaka valodas attīstību, tātad ir tiešas inovāciju veidošanas stimulētājas. Valodas pašattīstības stimuli nav asociāli, t.i., tiem piemīt noteikts sociāls raksturs. Padomju valodniecībā tie vienlaikus tiek uzlūkoti par spontāniem valodas attīstības virzītājiem spēkiem.

Īsti sabiedriskie faktori, kas ietekmē valodas attīstību, nav mazāk svarīgi. Tie ir izglītība, iedzīvotāju pārvietošanās un kontakti, dažādi valstiski pasākumi valodas politikā, valodas un domāšanas mijiedarbība u.c.⁵ Teiktais liecina, ka jauninājumus jeb inovācijas var skatīt un vērtēt dažādos visai atšķirīgos aspektos. Viens no tiem būtu inovāciju un valodas sistēmas attieksmes.

Attīstība aptver visas valodas apakšsistēmas. Bet katrai apakšsistēmai ir sava atšķirīga attīstības tempa un savas galvenās attīstības virzītājas antonīmijas. Fonētiski fonologiskā apakšsistēma attīstās un pārveidojas ļoti lēnā, tādēļ likumības, kas regulē šīs sistēmas attīstību, parasti nosakāmas tālākā vāsturiskā perspektīvā⁶. Gausi attīstās valodas gramatiskā uzbūve. Lielāka mainība raksturīga vārdu krājumam - leksiskajai apakšsistēmai. Proporcionāli attīstības tempam katra valodas apakšsistēma pilnīgojas un papillina ar jauniem izteik-

¹ Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка. М., 1968, с. 25.

² Turpat, 25.lpp.

³ Turpat, 26.lpp.

⁴ Turpat, 27.lpp.

⁵ Turpat, 49.lpp.

⁶ Общее языкознание. М., 1970, с. 274.

smes līdzekļiem. Valoda attīstās, asimilējama tās runātāju veidotās inovācijas.

Jaunu valodas elementu veidošana ir, varētu teikt, individuāli sociāls process. Jauninājumu autori ir atsevišķas personas. Bet, tā kā valoda ir visas sabiedrības kopējs saziņas līdzeklis, tad arī indivīda runā veidoto jauninājumu likteni nosaka visa sabiedrība, pieņemot jauninājumu un lietojot to aktīvā saziņas procesā vai arī neievērojot to un tādējādi noraidot indivīda piedāvājumu. Pirmais, kas izšķir jauninājuma likteni, ir klausītājs. Ja viņš, dzirdējis jaunu veidojumu valodā, to pārņem un sāk lietot savā runā, tā iepriekš minētais ar šo jauninājumu citus tās pašas valodas runātājus, inovācija no individuāla runas fakta kļūst par sociālu valodas faktu, tā iegūstama pavisam citu kvalitāvi.

Teorētiskajā literatūrā inovācijas raksturotas no dažādiem viedokļiem, akcentējot vienu vai otru tām raksturīgo pazīmi vai pazīmju grupu. O. Ahmarova inovācijas raksturojumā izcēlusī to domu valodas vēsturiskajā attīstībā: "INOVĀCIJA engl. innovation. Parādība (vai izmaiņu likumība) konkrētā valodā, ar ko šī valoda atšķiras no sākotnējā stāvokļa vai pamatvalodas."¹ Kā redzams, inovācijas O. Ahmarovas interpretācijā ir valodas līmeņa parādības. Turpretī B. Koseriu, izceldams jauninājumu pārveidošanos to tapšanas gaitā, lieto divus terminus. Terminu inovācija viņš attiecina tikai uz indivīda darinājumiem, bet par mēģieniem nostiprināto jauninājumu apzīmēšanai proponē terminu, ko latviešu valodā varētu tulkot ar vārdu pieņemums².

Padomju valodnieks Br. Kaspars jauninājumu problēmu risinājis orientēdamies uz leksikas materiālu³. Te viņš

¹ Ахмарова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, 1968, с. 178.

² Skat iepriekš citētā darba 191. lpp.

³ Каспирс Эр. Об occasionalном слове и occasionalном словообразовании. - В кн.: Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966, с. 153-166.

nošķīris potenciālos vārdus un okazionālos vārdus. Kā vienī, tā otrī ir individuāls runas fakts (inovācija pēc E. Koseriu terminoloģijas), bet atšķiras pēc atbilstes ar valodas sistēmu. Potenciālajos vārdos izmantoti produktīvi modeļi, okazionālajos vārdos turpretī realizēti mazproduktīvi, neproduktīvi vai okazionāli (runas) modeļi.

Potenciālismos tādējādi pirmreizīgais, jaunais ir novis shēma, bet gan apvienošanai izvelētie valodas elementi. Šādos jauninājumos tiek aktivizētas valodas sistēmas vēl neizmantotās potences jeb iespējas. Okazionālismos tiek pieļautas lielākas atkāpes no valodas tradīcijas. Šāda jauninājuma autors valodas runātājiem piedāvā pilnīgi jaunu nominācijas vai arī vārddarināšanas iespēju. Okazionālismi parasti piesēroti konkrētam izteikšanās gadījumam. Bieži vien tie tapuši, realizējot individuālus mākslinieciskus nolūkus.

Par valodas faktu kļuvušo potenciālismu un okazionālismu apzīmēšanai Er. Hanpira lieto tradicionālo terminu - neologismu¹.

Jauninājumu attieksmes ar valodas sistēmu Er. Hanpira izvirza par galveno pazīmi kā leksisko, tā arī citu valodas līmeņu inovāciju klasificēšanai. Viņš izvirza potenciāluma kategoriju² un okazionāluma kategoriju³ valodā un šīs kategorijas sastata ar literārās valodas pareizumu (normu).

J. Zemskā potenciālismus un okazionālus raksturojuši kā divas polāri pretējas parādības vārddarināšanā: pirmajos ir realizēti vārddarināšanas likumi, ošos šie likumi tiek pārkāpti. Bet kā vienos, tā ošos izmantotas

¹ Ханпирэ Эр. Об окказиональных слове и окказиональном словособразовании. - В кн.: Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966, с. 154.

² Turpat, 154. lpp.

³ Turpat, 155. lpp.

iespējas, kas slēpjas pašā valodas sistēmā. Potenciālismos tiek realizētas valodas sistēmas iespējas, kas sabiedriskā jomā apzinātas, turpretī okazionālismos parasti tiek realizētas valodas dziļās struktūras iespējas, kuras tikai pa retam un ar grūtībām izlaužas valodas virspusē¹. Valodas materiālā, kā tas dažkārt mēdz būt, ievilkta krasu robežu starp savā starpā saistītām kaut arī polāri pretējām parādībām ir visai grūti un pat nemaz nav iespējams. Arī okazionālistus un potenciālistus norobežojot, aizvien iespējams zināms subjektīvisms.

Valodas attīstībā inovācijām, kā redzams, ir būtiska nozīme. Tās valdošas visās valodas apēkšsistēmās. No runas faktiem pārtopot par valodas faktiem, inovācijas papildina valodas tradicionālo izteiksmes līdzekļu rindas, ietekmē un pārveido valodas mikrosistēmas, ar inovāciju iecelstīdāmu valodas sistēmā aizsākas jaunu, oriģinālu izteiksmes līdzekļu veidošanās.

Vienlaikus jāapzinās, ka par valodas elementiem kļūst tikai neliela inovāciju daļa. To vairākums, ja inovācijas lietotas tikai sarunā, nevis rakstos, tā arī pazūd kā vienreizēji veidojumi.

Turpmāk raksturosim dažas derivatīvās un gramatiskās inovācijas mūsdienu latviešu literārās valodas tekstos.

Mūsdienu literārās latviešu valodas attīstības tendences reljefi izceļas salīdzinājumā ar pagājušajā gadsimtā un XX gadsimta sākumā funkcionējušo latviešu valodu.

Tagi būdama par saziņas līdzekli apspiestai tautai, latviešu valoda attīstījās pavisam lēnām. 19. gs. otrajā pusē situācija krasī mainījās. Latviešu sabiedriskajā dzīvē un arī valodā sākās strauja attīstība. Sevišķi intensīvi tai laikā paplašinājās latviešu valodas vārdu krājums. Liela daļa loksisko inovāciju strauji kļuva

¹ Зенская Е.А. Оказиональные и потенциальные слова в русском словообразовании. - В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования. Самарканд, 1972, с.27.

par neologismiem. To veidošanai tika izmantotas dažādas iespējas. Tika darināti jauni vārdi pēc latviešu valodas un raču valodu parauga, literārajā valodā tika pārņemti īpatnējie izlokšņu vārdi, kā arī leksiskās inovācijas aizgūtas no citām valodām, vienlaikus izvēršot cīņu pret gadsimtos akumulētajiem barbarismiem. Galvenais kritērijs, ko tai laikā varēja izmantot, vērtējot inovācijas, bija pašu runātāju valodas izjūta.

19. gs. otrajā pusē top latviešu valodas gramatikas, kuru autori ir paši latvieši. Vīpi formālās normas un nosaka, kā latviešu valodā pareizi darināmi vārdi un kā tie lietojami. 20. gs. sākumā latviešu valodas normēšana turpinās, iepazīstot, precizējot un nostiprinot valodas leksisko un gramatisko elementu veidošanas un lietošanas noteikumus.

Latviešu valodas attīstība risinās arī mūsu dienās. Tikai valodas iekšējais stāvoklis un ārējā situācija ir patīsam citāda nekā 19. gadsimā. Mūsu dienās latviešu valoda attīstās kā normēta sociālistiskās nācijas valoda. Jauninājumi to tiek vērtēti kā valodas normai atbilstoši vai neatbilstoši veidojumai. Pa reizei, tos pieņemot, tiek precizēta vai arī lauzta līdz tam pastāvējusī norma.

Jo strauji papildinās mūsdienu latviešu valodas leksikas krājums, izmantojot vārd darināšanu. Lielai daļai jauninājumu, kas valodā pārņemti no indivīda runas un rakstos nav fiksēti, autors tā arī paliek nezināms. Nav ziņu arī par to, kad un kur šis vārds radies un ienācis valodā. Tiesa, var noteikt, kad viens vai otrs jauninājums uzņemts vārdaizcā, t.i., kā neologisms akceptēts par valodas elementu. Galvenais avots mūsdienu latviešu valodas inovāciju iepazīšanai ir dažādi teksti.

Latviešu valodas rakstos fiksētās leksikas attīstība mūsu dienās risinās divos galvenajos sektoros. Pirmkārt, strauji attīstoties dažādām zinātnes nozarēm un tehnikai, asi izjūtams speciālo terminu trūkums. Ar šo svarīgo mūsdienu latviešu valodas prakses jautājumu nodarbības LPSR ZA Terminoloģijas komisija. Te izstrādā, pieņem un biļetenos publicē terminus atsevišķām zinātnēm, vienlaikus piešķirot izveidotajām leksēmām unto nozīmēm jau sabiedriski akceptu.

Leksiskās inovācijas tiek veidotas arī daļlīteratūras un publicistikas valodā. No terminiem šīs inovācijas atšķiras galvenokārt ar mazāku sabiedriskās nepieciešamības pakāpi. Samērā reti publicistikā un it īpaši daļlīteratūrā leksiskās inovācijas rodas kā nosaukumi no jauna izzinātajām parādībām. Te tās parasti izmantotas kā autora emocionāli ekspresīvās izteiksmes līdzekļi un aizstāj kādu citu valodā lietojamu, bet autoram konkrētajā gadījumā mazāk piemērotu izteiksmes līdzekli. Leksiskās inovācijas palaikam veidotas, pārvarot tā sauktās vārdu moka, liekot lietā analogiju un pa reizei meklējot oriģinālām izjūtām oriģinālu izteiksmi. Kā norāda E. Hanpira, daļdarbos okazionālismu uzdevums ir "kalpot konkrētajā mākslinieciskajā runas situācijā"¹. Analizējot konkrēto latviešu valodas materiālu, leksisko inovāciju īpatsvars daļdarba valodā nav vērtēts un analizēts. Inovācijas raksturotas pēc to attieksamēm ar latviešu valodas sistēmu, t.i., runas un valodas sakarā. Daļa leksisko inovāciju veidotas pēc valodas modeļiem un papildina atbilstošos vārddarināšanas tipus.

Autori, apzinādamies, ka veidojuši un tekstā lietojuši jauninājumus, dažreiz norāda uz to, brīdinādami lasītājus, piemēram, Viens "isms" vairāk vai mazāk, tas neko neizšķir, tālab, lūdzu, vēl viens, nupat izcepta — kultisms (no vārda "kults"). R. Luginska. (P. 73., 146.) Lai pārvarētu konstatētās nesaitos, ja tā varētu teikt, ciešāk jāsadarbojas atsevišķiem resorciem un ministrijām. (Z. 73., 14., 1.)

Inovācijās kultisms un nesaites veiksmīgi izmantoti

¹ Ханпиря Эр. Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании.—В кн.: Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966, с. 157.

² Atz piemēriem iekavās dotajiem grāmatu nosaukumu saīsinājumiem seko lappuses numurs, periodisko izdevumu saīsinājumiem seko izdošanas gada pēdējie divi cipari, izdevuma kārtas numurs un lappuses numurs.

mūsdienu latviešu valodas vārddarināšanas modeļi un aktivizētas vārddarināšanas sistēmas potences. Šādas inovācijas piekļaujas pēc izmantotā modeļa darināto vārdu rindai, papildina to. Tā kultisms, kā norāda pati autore, asociējas ar veselu rindu citu -ismu, kurus apvieno kopīga vārddarināšanas nozīme. Rindai ar -ismiem pievienojas I. Ziedoņa darinātais iberallisms: "iberallisms" savu galīgo konsekvenču sasniedza hitleriskajā rases kultā. (Pk. 113.)

Savukārt nebaite papildina darinājumu rindu, ko latviešu valodā pārstāv, piemēram, neceļš, nedarbs, neslava u.c. Šai rindai pievienojams arī nekoki, ko lietojusi L. Cirse, piemēram, Mežam pa vidu saauģuši visādi nekoki. (LM, 73., 25., 2.)

Negācija no- šais darinājumos funkcionē ar nozīmi 'ne-labs', 'nevērtīgs'.

Darinājumu rindai kopējā vārddarināšanas (tipa vai apakštipa) nozīme zināma plašām valodas runātāju aprindām. Tas paliāz bez grūtībām uztvert tāda leksiska jauninājuma nozīmi, kura darināšanai izmantots produktīvs modelis. Tālab potenciāli leksiskie darinājumi nekādas īpašas grūtības saziņas procesā nerada. To uzbūve un arī ro-zīme, kā mēdz teikt, ir diezgan caurspīdīga, un tādē, klausītājs vai lasītājs, izmantojot uzkrāto valodas pieredzi, šo jauninājumu nozīmi var it viegli atšifrēt. Mūsdienu latviešu rakstu valodā leksiskie potenciālisti veidoti un lietoti diezgan bieži.

Potenciālajos darinājumos pārstāvēti vairāki latviešu valodas vārddarināšanas modeļi. J. Sārta veidojis inovācijas ar priedēkli pa-. Ar šo priedēkli mūsdienu latviešu valodā darināti vietu nosaukumi no lietvārdiem, piemēram, pagalde, pagrīde, pasole¹. Pēc tāda paša parauga J. Sārta darinājis lietvārdu pagrieste: Tēvs smēla verdošu ūdeni,.. tvaiks mutuloja pagriestē. (K. 73., 4., 34.)

Citu ar priedēkli pa- darinātu lietvārdu grupu papildina J. Sārta romānā lietotā inovācija parudene(s): Paru-

¹ Skat. Mlvg, I. 1959, 188. lpp.

denēs atbrauca Propesors. (K. 73., 2., 54.)

Šī inovācija arī kvalificējama par potenciālu darinājumu un papildina lietvārdu pavasāris, pavakare rindu, t. i., darinājumus no lietvārdiem, kuri nosauc laika posmus.

J. Sārts lietojis ar priedēkli pa- darinātu vārdu pamiēgs: .. pēc vieglākas maltītes .. seko senču iegelētā diendusa jeb pamiēgs. (K. 73., 4., 24.)

Šai darinājumā atkārtotā derivatīvā nozīme jau mazāk populāra. Darinājums nosauc intensitātes ziņā vājāku parādību nekā pamatvārds. Vārdu pamiēgs vārd darināšanas nozīmes ziņā varētu pievienot vārdu pakaļs, patumsa, pavala rindai¹.

Potenciālismu darināšanai mūsdienu latviešu valodā veiksmīgi izmantots lietvārdu salikteņu modelis ar verba sakni otrajā daļā. Pēc salikteņu dārzkopis, ogļracis parauga darināti šķēpraidis, traukdaris: - Jauni rekordi - tā ir likumsakarība. Ir šķēpa mešanā. Es nebūšu pārsteigts, ja tuvākajā laikā tiks pārspēts arī Volfermaņa rekords. Varbūt to izdarīs kāds no amerikāņu šķēpraižiem. A. Grīnbergs. (C. 73., 107., 4.)

Pieaugušie tādus traukdarus sauc par keramikiem. K. Kalnrajs. (Z. 73., 14., 18.)

Darbības vārdu darināšana mūsdienu latviešu valodā ir lielā mērā formalizēta. Šās vārdšķiras vārdu darināšanai tiek izmantotas tikai dažas izskaņas. Atvasināto verbu vārd darināšanas nozīme arī vispārināta. Tās galvenais raksturotājs ir motivētājs vārds - darbības vārda nosauktā procesa attieksme ar motivētāja vārda nosaukto parādību. Plašai, regulāri atvasinātu darbības vārdu grupai par motivētājiem izmantoti darbības veicēju nosaukumi, piemēram, auklē, gaimniekot, ubagot, t. i., rīkoties tāpat kā rīkojas motivētāja lietvārda nosauktā persona vai cita ar pamatvārdu nosauktā dzīvā būtne. Ilus-

¹ I Skat. Mllvg, I. 1959, 188. lpp.

trētajam modelim atbilst daiļdarbu valodā lietotie potenciālisti izčigānot, čūkoties, kurpniekot, škelmot, teloties: ..viņa izlūdzās, nē, - izčigānoja notis. I. Indrāne (Ūn. 18.) .. dzintara rotas čūkojās ap kaklu. A. Bels. (S. 71., 33.) Šaubos, vai tev mājās ļaus kurpniekot. J. Sārta. (K., 73., 3., 31.) .. škelmo Helda, tīri bezkaunīgi viņam spieždamās pie sāna. I. Indrāne. (Ūn. 291.) Un ko tad tie teļi dara? To pašu ko jūs - teloties. Z. Skujiņš. (Bm. 74., 78.)

Verbu motivēšanai mūsdienu latviešu valodā diezgan bieži izmantoti rīku nosaukumi, piemēram, kaplēt, lāpstot, zāgēt. Arī potenciālistiskus bigēt, pedālot un runbot motivē lietvārdi, kuri nosauc priekšmetus vai priekšmetu daļas, kas kaut kādā veidā saistās ar atvasinātā darbības vārda nosauktā procesa realizēšanu. Pa purvu stirnas bigēji. I. Indrāne (Ūn. 201.) .. atceras gadu sarmas sidrabotais Maisters, kurš to sava dārza uz veca divriteņa gausi pedālo mājup. O. Gailītis. (Z. 73., 12., 16.) Kur agrāk runboja kokasu ratos, tur divjūgu šūpuļvāgos līgo! A. Bels. (Sb. 17.)

Mūsdienu verbu darināšanas sistēmas potences izmantotas verbu dzīparoties, klaipoties, sienoties, torņoties darināšanā, aktivizējot vārddarināšanas modeli ar nozīmi 'būt, atrasties pamatvārda nosauktā priekšmeta formai līdzīgā stāvoklī', piemēram: .. tā /upe/ .. dzīparojas turpat pa leju. I. Indrāne. (Ūn. 84.) Brūni maizes kukuli klaipojās plauktos, reibinoši smaržodami, .. A. Bels. (Sb. 39.) .. cits pie cita cieši saauguši alkšņi sienojās visapkārt. J. Sārta. (K. 73., 4., 62.) .. kur torņojas Jaunskaldu pils. I. Indrāne. (Ūn. 75.)

Kā potenciāli jauninājumi kvalificējami verbi valodot, pārzilbot, varavīksņot, garozoties, piemēram: .. vecpūsis.. valododams..ar..pirkstu bakstīja.. līdzī. Z. Skujiņš. (B. 49.) Un, kad lūpas jau klusībā bija pārzilbojušas vārdus, kā tie sakāmi, viņa pacēla bikli balsi: - .. J. Sārta. (K. 73., 3., 12.) .. krāšņiem tautas

tērpļem varavīkēnojos, nes' svaigi cepto maizes klaipu..
R. Luģinska. (P. 162.) Miza gērozogās raupja kā rokas
ēda. A. Bels. (S. 71., 35.)

Pēc vārba krūnot(ies), t.i., 'veidot krūmus' parau-
ga I. Ziedonis darinājis puḍurot: Bet tikko tupenis ie-
tupināts auglīgākā dobitē, tā sācis zaļot un puḍurot..
(K. 34.)

Potenciālo jauninājumu publicistikā un it īpaši
daiļliteratūrā nav mazums. Pēc minētajiem piemēriem
var spriest, ka ar šo leksiku tiek piešķirts stāstīju-
mam zināms svaigums, oriģinālums, tēlainums. No valodas
viedokļa potenciālismiem zīmīgs ir tas, ka tie iekļau-
jas tradicionālajās darinājumu rindās un paplašina tās.

Citu grupu veido tās leksiskās inovācijas, kurās
mūsdienu latviešu valodas vārd darināšanas sistēmas no-
teikumi kaut kādā ziņā tiek pārkāpti. Autors šādu jau-
ninājumu ir individualizējis formāli vai semantiski,
tātad darinājis okazionālistu. Okazionālisti parasti
cieši saistīti ar kontekstu. Tā Z. Skujiņš stāstā Pē-
dējais ormanis veidojis salikteni zirgavīra (S. 72.).
Pēc uzbūves saliktēnis atbilst latviešu valodā plaši
pārstāvētam modelim, ko veido lietvārds genitīvā un
gramatiski nepārveidots salikteņa beidzamais komponents.
Bet Z. Skujiņa lietotais saliktenis mūsdienu latviešu
valodas runātājiem nav parasta leksēma. Tādēļ arī tikai
stāsta kontekstā tas uztverams kā lietvārda ormanis
okazionāls sinonīms.

I. Ziedonis ar izskaņu -āinis darinājis lietvārdu
kedainis: Skolotājas Andersones ģimene ir kedaiņu ģime-
ne un pēc daudzguma nolaiņotām vasarām nolēmasi padzīvot
mierīgi. (Kz. 52.)

Mūsdienu latviešu valodā piedēklis -āin- lietots
pārsonu nosaukumos, bet šāca darinājumiem ir ierobežo-
tas motivācijas iespējas¹. I. Ziedonis savā okazionā-
listmā motivācijas iespējas paplašinājis, lietojams at-
vasinājumā par pamatvārdu apavu nosaukumu.

¹ Skat. Mlīvg, I. 87-88 lpp.

Nelielu, bet nozīmes ziņā diezgan vienotu grupu mūsdienu latviešu valodā veido verbi, kas darināti no lietvārdiem, kuri apzīmē kādu laika posmu, piemēram, nakšņot, ziemot, dzīvot, arī vakarēt. Šos verbus apvieno tipizēta vārddarināšanas nozīme 'vadīt pamatvārda nosaukto laika posmu'. ME vārdnīcā šāda pati nozīme minēta arī verbam vasarot. I. Auziņš dzejas rindā Vēl vasaros, rudeņos, ziemos un dubļos (Z. 73., 14., 20.) verbu formēm vasaros, rudeņos, ziemos piešķīris okacionālu nozīmi, t.i., 'būs vasaras, rudeņi, ziemas'. Šiem vārdiem vispārīgā viena kopīga vārddarināšanas nozīme, kas varbūt tuva ar ME vārdnīcā pielikumā reģistrēto verbu rudeņot (herbste(l)n) nozīmi ar norādi, ka verbs rudeņot ar šādu nozīmi lietots Janševska prozā¹. Mūsdienu latviešu valodā šāda nozīme minētajiem vārdiem nav tipiska, tā ir okacionāla. Arī verbam dublēt citētajā tekstā I. Auziņš piešķīris okacionālu nozīmi.

Okacionāls atvasinājums ir žurnālā "Zinātne un Tehnika" lietotais ganjaunieki: Otrās grupas pārstāvjiem vairāk pietāv "gan jau" - gan jau viss nokārtosies pats no sevis pašregulēšanās ceļā. Dažos atsevišķos gadījumos "ganjaunieki" uzmin, jo.. (ZT. 74., 6., 9.)

Lietvārdā ganjaunieki izmantots mūsdienu latviešu valodā produktīvs vārddarināšanas piedēklis -niek-, bet vārddarinātājcelms veidots, apvienojot tanī divas partikulas. Tādējādi darinājumā realizēta okacionāla vārda celma veidošanas shēma.

Arī I. Ziedoņa darinātais īpašības vārds asinsdurdurkārs formas un nozīmes ziņā ir individuāls veidojums: - Zini, kā var zināt, kad ir pusdienlaiks? - ? - Tad, kad sākas asinsdurdurkārā dziedāšana... (K. 38.)

Piemēri un visa valodas prakse liecina, ka vārdu krājums ir visai caurlaidīga valodas apakšsistēma. Tā pieļauj diezgan plašas iespējas runātājiem paplašināt un individualizēt savā runā lietojamo vārdu krājumu. Bet, tāpat kā visās sabiedriskās lietās, arī valodā ie-

viēšanajiem jauninājumiem ir savs mērs un robeža. To nosaka valodas sabiedriskais raksturs, tas, ka valoda nav izteikšanās līdzeklis vien. Sava uzdevumu tā būs veikusi vienīgi tad, ja izteikto varēs uztvert un saprast. Valoda kā saziņas līdzeklis realizējas dialoga formā. Bet dialogā vienlīdz svarīgas divas puses - runātājs un klausītājs. Tādēļ izteikšanās jāorganizē tādā formā, kura dialoga otram loceklim nodrošina iespēju izteikto uztvert un pareizi saprast. Saprasties dialoga locekļi varēs vienīgi tad, ja viņi lietos kopīgu valodu, t. i., saziņas līdzekļu sistēmu, ja viņi zinās un respektēs valodas lietošanas sabiedriskās normas un tehniku. Valodas norma, kā to raksturojis E. Koseriu, "ir obligāto realizāciju sistēma, ko pieņemusi konkrēta sabiedrība un konkrēta kultūra: norma atbilst nevis tam, ko "var pateikt", bet gan tam, kas jau pateikts un kas pēc tradīcijas tiek runāts šai sabiedrībā"¹. No teiktā redzams, ka E. Koseriu valodas normu raksturojis kā visas sabiedrības apzinātu un kā noteiktas kultūras elementu. Tādēļ svarīgi nošķirt, pirmkārt, kas ir normāls vai vispārējs un, otrkārt, to, kas ir funkcionāls vai uztverams pretstatījumā. Tādēļ arī noteiktas valodas norma ir tās "ārējais" (sociālais, teritoriālais) līdzsvars starp dažādām realizācijām, ko pieļauj sistēma². Leksiskie potenciālisti, kā redzējām, ir tuvāki sistēmai un samērā viegli iekļaujas tajā. Okazionālisti šai ziņā var būt visai dažādi. Inovāciju veidotājiem jāapzinās, ka, izmantojot valodas virspusējās un it īpaši dziļākās potences, attiecīgi tiek traucēts vai pat izjaukts līdzsvars saziņas procesā un ka uz to attiecīgi reagēs dialoga locekļi. Reakcija uz šādu normas līdzsvara traucējumu

¹ Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. - В кн.: Новое в лингвистике. М., 1963, вып. 3, с. 175.

² Turpat, 17. lpp.

var būt pozitīva, t.i., runātāji jauno veidojumu var pieņemt un ieviest valodā kā neologismu, reakcija var būt arī negatīva, noliedzīga. Piemēram var minēt arī no latviešu valodas prakses. Pēcdesmitajos gados, tālkojot filmas virsrakstu *Herpoe nepo*, tika izmantots arhaisks īpašības vārds dāns. Filma pārsteigēja visu republiku, tās nosaukumu lasīja un īpašības vārdu dāns iepazīna liels latviešu valodas runātāju daļa. Dažās sabiedrības aprindās sākās diezgan plašas un daudzīgas pārrunas. Bija gan vārda dāns atslināji, gan arī noliedzēji. Laiks izāņīra šā īpašības vārda lietotni¹. Mūsdienu latviešu valodā tas nav sevišķi populārs. Latviešu valodas biežuma vārdnīcā tas izteikts ar indeksu 3/3, prozas tekstos tas ir 1/1, dzejā - 2/2. Adveros dāns konstatēts tikai dzejā - 2/2².

Mūsdienu autori daiļdarbu valodā diezgan bieži izmanto dialektismus un pa reizei arī arhaismus. Īpašējā dialektu un izlokšņu leksika, tāpat arī arhaiskā leksika, ir bagāts avots literārās valodas vārdu krājuma paplašināšanai, inovāciju veidošanai. Šādas cilmes inovācijas var būt gan potenciālisti, gan okaziendālisti. Ja dialektismu vai arhaismu inovācija pēc uzbūves atbilst mūsdienu valodas vārddarināšanas modelim un tās nozīme ir motivēta, tad tā iekļaujas noteiktā darinājumu rindā, un šādu inovāciju lietošana tekstā var runāt netraucē satura uztveršanu. Iespējams, ka daļa jau minēto potenciālistu ir šādi no izlokšņu leksikas pārņemti vārdi.

Ja turpretī mūsdienu latviešu valodā lietotas tādas dialektu vai izlokšņu cilmes inovācijas, kuru uzbūve nav caurspīdīga un lasītājam nekā nepasaka priek-

¹ Par to skat. Kušķis J. Raiņa lietotā vārda dāns nostiprināšanās mūsdienu latviešu valodā. Gr.:Latviešu leksikas attīstība. R., 1968, 73-85 lpp. Karulis K. Piezīmes par modes vārdiem. Gr.:Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1971., 58-61 lpp.

² Latviešu valodas biežuma vārdnīca. 3.sēj. I.daļa. R., 1971., 509.lpp.

šā, tad inovācijas nozīmi nākas izsecināt no konteksta. Nemotivētas nozīmes izlokšņu cilmes inovācijas parasti, tāpat kā darinātie okazionālisti, cieši saistītas ar kontekstu, piemēram, Sveļme /pirtī/, brālīt, tāda... nā-u-ū, ka ne izstātīt. Manu, ilgi, nekļienšu, novelšos /no lāves/ kā vabole vēkšpēdus. Ciešos, cik spēka, galva uz riņķi vien iet kā contrifuga. R. Ezera. (A. 34.)

Kā redzams, citētajā piemērī lietoto jauninājumu nekļent un arī vēkšpēdus nozīme lasītājam pilnīgi skaidra. Ja nemotivētas inovācijas nozīme kontekstā nav pietiekami atklāta un norobežota, tad šāda elementa nozīmes interpretēšanā tiek pieļauta lasītāja patvaļa. R. Ezera vairākkārt lietojusi nemotivētas nozīmes darbības vārdu grāvēties: Tikai blakus istabā grāvējās Edžipš. (2.73., 15., 29.) Plati šāvēdams, tenāca Alvīne. - Domāju - kas tur grāvējas? Bet tu šorit esi tas agrais putniņš. Un jau, pavei, iekūrusi plīti! - viņa nopriecējās. (A. 119.)

No piemēriem redzams, ka grāvēties apzīmē darbību, ko pavada trokšnis un kustība. Bet no šā darbības vārda lietojuma pirmajā teikumā vien varētu domāt, ka grāvēties ir sinonīms ar darbības vārdu spēlēties.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā kā inovācijas tiek atdabīvināti aizmirsti, piemirsti un mazāk lietoti, bet izlokšņu vēl dzīvi vārdi. Tādos gadījumos jārespektē tā nozīmju sistēma, kas izveidojusies un saistīta ar šiem vārdiem vecākās paaudzes vai kāda novada ļaužu valodā. Piemēram, J. Liepiņš veļkonīgi izmantojis daudzus vecvārdus, arī vecu, labu MĒ vārdnīcā registrētu vārdu gauja: Zile ir pienīga, .. izdod gauju piena. (Mp. 105.) Kā redzams, vārds gauju lietots ar nozīmi 'daudz'. Šo adverbialo nozīmi kontekstā apstiprina īpašības vārda pienīga vārdadarināšanas nozīme. Lasītājam šis vecvārds patīkami asociējas ar upes Gauja nosaukumu. Vairākkārt lietot, kā pats izsakās, lielsvara vārdu

ekspeācija (skat. "Viesība" 74., 5., 2.) J. Liepiņš
ieteic jauninājumu apieska.

Lietvārdā apieska izmantots produktīvs latviešu va-
lodas vārddarināšanas modelis, kad no verba celma, kura
morfologiskajā sastāvā ir priedēklis, sakne un piedēk-
lis, ar tā saukto reverso papēmionu tiek darināts de-
verbāls lietvārds, saisisot verba celmu un pievienojot
tam lietvārda galotni, piemēram, iz-strād-ā-t un iz-
strād+e, iz-stād-ī-t un iz-stād+e.

Lietvārda apieska pamatā ir verbs apieskāt. Kā lie-
tuviešu, tā latviešu valodā šim verbam ir ciena nozīme
'meklēt'. Bet latviešu valodā vārda ieskāt nozīmē ir
notikuši pārkārtojumi. Šā verba neitrālā pamatnozīme
'meklēt' ir vājinājusies, toties pastiprinājusies un par
galveno izvirzījusies sašaurinātā nozīme 'meklēt utis'.
Mūsdienu latviešu valodas runātājiem tā ir darbības vār-
da ieskāt galvenā nozīme. Latgales izloksnēs vēl diezgan
dzīva arī verba ieskāt senākā nozīme. Tikai šo verbu lie-
to, runājot par ļoti aktīvu un parasti veltīgu meklēša-
nu, vai arī par tādu meklēšanu, kuras rezultāts neatbilst
ne procesa intensitātei, ne darītāja rūpībai, piemēram,
krustu šķersu izieskāju visu mežu, bet veltīgi. Lietvārda
apieska pamatā autors licis, kā pats norādījis, verba ie-
skāt neitrālo nozīmi, kas dzīva lietuviešu valodā. Bet
mūsdienu latviešu valodas runātājiem šā lietvārda nozīme
pirmām kārtām asociēties ar tām verba ieskāt nozīmēm, ku-
ras vēl dzīvas viņu apziņā, nevis ar stipri novecojušo,
piemirsto nozīmi 'meklēt'. Ja darinātais termins būtu
nepieciešams, tas ātri vien kļūtu ļoti populārs un tā
individuālo nozīmi nostiprinātu plašā lietošanas tradī-
cija. Bet pagaidām apieska ir tikai individuāls okazi-
onālisms.

Latviešu valodas attīstība risinās arī kā iekšēja
valodā jau lietojamo nominatīvo līdzekļu sistēmas uzla-
bošanās. Valodas diezgan bieži no jauna iepazītas parā-
dības apzīmēšanai sākumā izmanto plašāku raksturojumu,

parasi vārdkopu. Tikai leiku gaitā šādi savienojumi tiek kondensēti un aizstāti ar vienu vārdu - salikteni vai atvasinājumu. Valodā iespējams paralēli lietot vārdu un atbilstošu vārdkopu, piemēram, pirkstaini cimdi un pirkstaini, putna bērns un putnēns, īgaunu zeme un Īgaunija, bērnu dienas un bērniņa, mesties krēslai un krēslot, mest burbulus un burbulot, iet palīgā un palīdzēt, ievilkt elpu un ieelpot, izpūst elpu un izelpot¹. Primārais šais piemēros ir vārdkopas, sekundārais - saliktoņi un atvasinājumi.

Vārdkopas un citus plašākus aprakstošus nominācijas līdzekļus parasti izmanto tad, ja vārddarināšanas sistēma runātājam konkrētajā gadījumā "nepiedāvā" piemērotu modeli vajadzīgā vārda darināšanai. Pēc tam laika gaitā aprakstošie nominācijas līdzekļi tiek kondensēti. Uz to pamata veidojas uzbūves ziņā vienkāršākas nominācijas vienības — vārdi. To darināšanai izmanto jau pazīstamos saliktoņu modeļus, vārdu atvasināšanas modeļus, kā arī veido, meklē jaunus modeļus.

Pamazām, bet neatlaidīgi latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā kā inovācija ienāca un nostiprinājās salikts īpašības vārdu modelis ar lietvārda genitīva formu vai pelnu pirmajā daļā, piemēram, ledusukats, dabeszils un citi. Šo saliktoņu modelis nav latvisks. Tas aizgūts no vācu valodas, tādēļ ilgu laiku nav legalizēts, kaut arī ir bijis diezgan produktīvs. Skatūot pēc šāda parauga darinātos saliktos īpašības vārdus, ir ieteikts lietot citus izteiksmes līdzekļus. Saliktoņa debeszils vieta ieteikta solidzinājuma konstrukcija zils kā debess, dzīvespriecīgs vietā - dzīves prieka pilns, dzīves spējīgs - dzīvei spējīgs. Ir norādīts, ka pēc nelatviskā modeļa darināto saliktoņu vietā lietoja-

¹ Plašāk par to skat. Soida E. Daži jautājumi par nominālo vārdkopu reducēšanos. Gr.: Latviešu leksikas atbilstība. R., 1968, 299.-317.lpp.
Bankavs A. Datas analītisma iezīmes mūsdienu latviešu valodā. Gr.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1973, 16-20.lpp.

Latvianāti īpašības vārdi, piemēram, salikteni ledugauksts var aizstāt ar ledains, ledojs¹. Ieteikti, kā redzams, latviski ieteiksmes līdzekļi. Un tomēr valodas praksē joprojām produktīva ir aizgūtais saliktu adjektīvu darināšanas modelis².

Šā modeļa produktīvums latviešu valodas adjektīvu darināšanā nav skaidrojams tikai ar vācu valodas ietekmi vien. Tā popularitāti acīmredzot veicinājusi arī runātāju tendence vienkāršot adjektīvu veidotās salīdzinājuma konstrukcijas, piem., balts kā sniegs; sniega baltumi.

Latviešu tautas dziesmās krāsas jēdziens bieži vien izteikts ar lietvārdu, piemēram,

Krustamāte man iedeva

Dancojamu lindraciņu:

Tāru zeltu sametuse,

Sidrabiņu ieauduse.

Vai arī

Ošam bija brūni svārki,

Kļavam caunas cepurīte.

Dzejas valodā lietvārdu zelts un sudrabs nozīme paplašināta, aktivizējot šo lietvārdu semantikā krāsas un kvalitātes nozīmi³. Tas panākts caunas cepurīti pretstatot ar brūnien svārkiem.

Minētie latviešu valodas piemēri vedina domāt, ka aizgūtā modeļa produktīvu un popularitāti varēja veicināt gan runātāju tendence saīsināt tekstu, pazīmes izteikšanai veidotās konstrukcijas aizstājot ar vienu vārdu, gan arī tas, ka aizgūtais modelis bijis piemērots latviešu valodas iekšējās attīstības tendences realizēšanai. Salikteņu modeļa aizgūšanu, pieņemšanu un popu-

¹ Skat. Endzelīns J. Dažādas valodas kļūdas. R., 1932, 39.-40.lpp.

² Skat. Ahero A. Par debeszils, sniegbalts ..tipa salikteņiem. Gr.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1965, 31.lpp.

Edelmane I. Krāsu nosaukumi latviešu valodā. Gr.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1971, 73.lpp.

³ Sal. Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 593.lpp.

laritāti veicinājuši aizguvējas valodas attīstības iekšējās tendences.

Aizgūtais vārddarināšanas modelis, kļuvis par legalizētu vārddarināšanas sistēmas sastāvdaļu, funkcionē tāpat kā latviskas cilties vārddarināšanas modeļi. Pēc tā parauga tiek darināti gan potenciālistiski, gan okacionālistiski. Pa reizei, kā tas vairākkārt jau norādīts, šis modelis izmantots arī tādos okacionālos salikumos, kur veidošana un lietošana neliecina ne par autora valodas izjūtu, ne par labu gaumi, ne arī par to, ka šādu okacionālistisku veidotājiem rūpētu dzimtās valodas kultūra¹. Bet tas jau ir cits jautājums. Boreiz uzsverams tas, ka inovācijas var veidoties kā aizguvumi no citām valodām. Tas var būt atsevišķi vārdi un arī modeļi.

Jauninājumi veidojas arī gramatiskajā apakšsistēmā, kaut visumā tā ir daudz stabilāka un necaurļaidīgāka par leksisko un par vārddarināšanas apakšsistēmu. Gramatiskie jauninājumi gļok plašāku un dziļāku valodas sistēmas sfēru. To pieņemšana ir daudz gausāka par leksisko inovāciju pieņemšanu. Tā realizējas kā sazināšanās vienību veidošanas modeļu un norau lēna pārkārtošanās.

Vienā no gramatiskajām inovācijām mūsdienā latviešu valodā saistīta ar darāmās kārtas tagadnes lokāmā divdabja veidošanu un lietošanu.

19. gadsimta otrajā pusē Stērstu Andrejs savā latviešu valodas gramatikā jau konstatējis, ka divdabja ar izskatu -oņg, -oņa veidošana jaunākajā rakstniecībā paplašinās un ka šis divdabjis veidojams ne vien no nepārejošiem, bet arī no pārejošiem un no atgriezeniskajiem darbības vārdiem. Šai sakarā Stērstu Andrejs raksta: "Atrilutīvais tagadnes particips īsti cēļams tikai no subjektīviem verbien, bet jaunākā rakstniecībā arī no

¹ Par to skat. Celmiņa¹ I. Jau vairākkārt pārcilāti valodas jautājumi. - "Literatūra un Māksla", 1973, Nr. 40, 5. lpp.

objektīviem. Gluži tāpat arī lietojama mediālā forma" (Izcēlums mans. E.S.)¹.

20. gadsimta sākumā J. Endzelīns un K. Mīlenbahs, raksturojuši divdabja ar -ošs, -oša lietošanu, norāda: "Šis divdabis pa laikam darināms no nepārejošiem darbības vārdiem; no pārejošiem viņš tautas valodā ļoti reti sastopams .."² Vēlā liekama arī turpat pievienotā piezīme, kur dots latviešu valodas raksturojums: "Jaunākā laikā darina bieži, pārlietu bieži divdabjus ar -ot no pārejošiem darbības vārdiem. Caur to latviešu valoda iegūst daudzkārt tādu vecuma nokrāsu, kādu to savā jaunības spīgtumā nemīl; viņa top abstrakta (Izcēlums mans. E.S.): p.p. viņš to teica uzmudinošā, amācošā, pārmetošā, pavedinošā balsī; labāki: uzmudinātāja, amācītāja, pārmetēja, pavedinātāja balsī. Pavisam izvairīties no divdabjiem, darinātiem no pārejošiem darbības vārdiem, nav nekāda iemesla."³

Vēlāk, risinādams valodas prakses jautājumus, J. Endzelīns norāda, ka "dzīvajā tautas valodā divdabji, kas beidzas ar -ošs, ir sastopami tikai nedaudziem vārdiem, un arī tikai no tādiem, kam nepārejoša nozīme, piem., ziedoša ābele, verdošs vai tekošs ūdens, nākošā nedēļa u.c. No tam nu izriet, ka no vārdiem ar pārejošu nozīmi šādi divdabji bez lielas vajadzības (Izcēlums mans. E.S.) nav darināmi. Tai vietā var lietāt vai nu kādu adjektīvu, vai substantīvu, vai jāizteicas ar verba formu, kam ir personas galotne."⁴

Un tomēr Mllvg autoriem nākas konstatēt, ka mūsu dienās "divdabi ar izskaņām -ošs, -oša darina no visiem nepārejošiem vārdiem un daudziem pārejošiem vārdiem."⁵

¹ Stērstu Andrejs. Latviešu valodas mācība. R., 1879, 2.d. 24.lpp.

² Endzelīns J., Mīlenbahs K. Latviešu gramatika. R., 1907, 145.lpp.

³ Turpat, 145.lpp.

⁴ Endzelīns J. Dažādas valodas kļūdas. R., 1932, 8.lpp.

⁵ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, R., I 1959, 364.lpp. (Turpmāk saīsināti Mllvg).

Tā risinājusies divdabju ar -ošs "uzvaras gaita" latviešu valodā.

Mūsdienu latviešu valodas tekstos divdabjis ar -ošs, -oša lietots diezgan bieži. Tas veidots gan no nepārejošiem, gan pārejošiem darbības vārdiem. Teikumā divdabjis ar -ošs, -oša mēdz būt par saskaņotu apzīmētāju lietvārdam, kurš nosauc divdabja pamatvorba apzīmētās darbības veicēju. Tādēļ lietvārda un divdabja ar -ošs veidotās atributīvās vārdkopas regulāri transformējamas par predikatīviem savienojumiem, piemēram,

ziedoša puķe → puķe zied.

dziedošs putns → putns dzied.

Valodas piemēri liecina, ka, paplašinot divdabja ar -ošs, -oša veidošanu un pieļaujot šīs formas arī blakus pārejošiem darbības vārdiem, pašu divdabju funkcionēšana nav paplašināta. Kā no nepārejošiem darbības vārdiem, tā arī no pārejošiem darbības vārdiem ar -ošs, -oša veidotie divdabji teikumā veic vienu un to pašu funkciju. Tie lietojami par saskaņotiem apzīmētājkiem vārdkopās ar darbības veicēju nosaukumiem centrā. Pieļaujot divdabjus ar -ošs, -oša no pārejošiem darbības vārdiem, mūsdienu latviešu valodā veidojas gramatiska inovācija, kurā aktivizētas valodas sistēmas iekšējās potences, paplašinot divdabju ar -ošr, -oša veidošanu un lietošanu arī pārejošu darbības vārdu nosaukto procesu veicēju raksturošanai.

Kaut arī mūsdienu latviešu valodā norma atļauj divdabjus ar -ošs veidoj kā no nepārejošiem, tā no pārejošiem vārdiem, valodas praksē ne katrreiz šī iespēja tiek pilnīgi realizēta. Tā blakus darbības vārdiem tikt, patikt, pārtikt, iztikt, šķīst, niebt, vajadzēt divdabjis ar -ošs, -oša ir drīzāk okazionāls, nevis regulārs veidojums.

Atgriezeniskie darbības vārdi mūsdienu latviešu valodā pa lielāku daļu ir nepārejoši. Varētu gaidīt, ka paralēli šiem vārdiem, tāpat kā paralēli tiešajiem ne-

pārejošiem verbiem, veidojams tagadnes lokāmais divdab-
bis. Bet valodas praksē tas nav tā. No atgriezeniska-
jiem darbības vārdiem divdabis ar -ošs, -oša veidots
tikai pa retam. Tas nozīmē, ka valodā pastāv kāds fak-
tors, kas runātājam traucē aktivizēt šādu šķietami ie-
spējamu valodas sistēmas potenci. Varbūt divdabjus ar
-ošs, -oša no atgriezeniskajiem darbības vārdiem ne-
veido tādēļ, ka to nozīmē implicēts ne vien darbības
veicēja, bet arī objekta (ar refleksīvo formantu) jē-
dziens.

Darāmās kārtas tagadnes lokāmais divdabis ar -ošs,
-oša no tiešajiem darbības vārdiem parasti veidots un
lietots tādas darītāja pazīmes izteikšanai, kas reali-
zējas kā aktīvs vai potenciāls stāveklis tai laikā, kad
par raksturojamo priekšmetu runā. Neteiks. piemēram,
ausiņš šņegs tad, ja tas ir jau pilns, tāpat nelietos
vārdkopu stāvošs ūdens, ja ūdens nestāvēs brīdī, kad
par to runā. Tā ir svarīgākā laika kategorijas dimen-
sija darāmās kārtas tagadnes lokāmajā divdabī, tā lie-
tošanā.

Otra iespēja tekstā realizēt tagadnes laika nozīmi
divdabim ar -ošs ir attieksme pret finītās verba for-
mas laiku. Divdabis ar -ošs tad izteic pazīmi, kas re-
alizējas vienā laikā ar finītās formas nosaukto darbī-
bu, piemēram,

Garāmgājēji vēroja ziedošo dārzu.

Garāmgājēji vēros ziedošo dārzu.

Divdabja ar -ošs, -oša tagadnes nozīme realizējas
arī kā potenciāla spēja, kas runas momentā piemīt div-
dabja raksturotā lietvārda nosauktajam priekšmetam —
darbības veicējam un kas noteiktos apstākļos var akti-
vizēties, piemēram, labi dīgstoša sēkla, putojošs dzē-
riens, dziedējošas zāles.

Darāmās kārtas divdabja ar -ošs tagadnes laika no-
zīme ļauj šo divdabī pretstatīt pagātnes lokāmajam
divdabim, kas izteic pazīmi, kura pastāv kā realizēju-
šās darbības rezultāts, piem., ziedošs dārzs: noziedē-

jis dārzs; dīgstoša labība; uzdīgusi labība; plaukstošs zieds; uzplūcis zieds.

Ja darāmās kārtas pagātnes lokāmais divdablis adjektīvījies, tad tagadnes laika nozīme tam tiek neitralizēta, piemēram, nākošā diena, nākošais uzdevums.

Valodas materiāls liecina, ka inovācija, kuras rezultātā paplašinājies darāmās kārtas tagadnes lokāmā divdabja veidošana no pārejošiem darbības vārdiem, ir loģiska valodas sistēmas potenču aktivizēšana uz analogijas pamata. Darbības veicējs - subjekts ir kā nepārejošiem, tā pārejošiem darbības vārdiem. Arī darāmās kārtas tagadnes lokāmais divdablis var būt par raskarotu apzīmētāju lietvārdiem, kas nosauc kā nepārejošas, tā pārejošas darbības veicēju. Saglabājot darāmās kārtas tagadnes lokāmā divdabja funkcionēšanas noteikumus, tiek paplašināta šā divdabja veidošanas iespēja.

Mūsdienu latviešu valodā inovācijas veidojas arī lietvārdu locījumu sistēmā. Arī te vērojama līdzsvarošana un izlīdzināšana. Jau minētajā Stērstu Andreja gramatikā ir norādīts, ka aiz verbiem, kas nozīmē nebūšanu, trūkšanu, vajadzēšanu, lietojams genitīvs, piem., nav daļas, trūkst maizes, vajag cindus.

Stērstu Andrejs īpaši izceļ partitīvo jeb dalāmo genitīvu, kas izteic kādu mēra vai svara daļu, piem., doņ man noņģ (uz kādu laiciņu); pasniedz ūdens (t.i., kādu lāsīti); nogriez maizec (t.i., kādu gabaliņu)¹.

J. Endzelīna un K. Milenbahs Latviešu gramatikā izveidotas 11 atšķirīgas darbības vārdu grupas, kas prasa aiz sevis genitīvu². Te norādīts, ka aiz darbības vārdiem ēst, dzert, brēkt, fliert, sandīt, saukt, nākt, iet, dot, nest, atcerēties, atgādāties,

¹ Stērstu Andrejs. Latviešu valodas mācība. R., 1879, 2.d. 39.lpp.

² Skat. Endzelīns J., Milenbahs K. Latviešu gramatika. R., 1907, IAt.-173.lpp.

atminēties, lūgt, prasīt, braukt, kārot, iekāroties, gaidīt, taujāt, meklēt, daļūt, bities, trīsēt, vairīties, bēgt parasti lietojams genitīvs.

Mūsdienu latviešu valodā šī norma gadījumu vairumā vairs nav dzīva. Mllvg gan runāts par vārdiem, kas aiz sevis prasa genitīvu, bet dota arī piebilde, ka gandrīz visi tur minētie verbi veido vārdkopas arī ar akuzatīvu vai prepozīcijas un locījuma savienojumu¹.

Tādējādi latviešu valodas verbālajās vārdkopās, aizstājot genitīvu, paplašinās akuzatīva kā atkarīgā locījuma funkcija². Turpretī genitīva kā atkarīgā komponenta funkcija tiek specializēta lietvārdu vārdkopās. Latviešu valodas tekstā lietvārdu genitīva nostājas par lietvārda apzīmētāju tur, kur citās valodās lietojams atvasināts īpašības vārds vai cits apzīmētāja izteikšanas līdzeklis.

Ar genitīva sintaktisko funkciju koncentrēšanu lietvārdu vārdkopās saistāma mūsdienu latviešu valodā aktīva parādība, t.i., tā saukto genitīveņu veidošana. Aizvien vairāk mūsdienu latviešu valodas tekstos par apzīmētāju tiek lietoti veidojumi, kam gan ir lietvārda genitīva forma, bet citas locījumu formas parasti nav iespējamas. Šie genitīveņi mēdz būt salikteņi, piem., svešzemju koki, vecleiku filozofs, deviņstāvu nams, pieczīņu skaitlis, vispasaules māksla.

Tie diezgan viegli aizstājami ar atbilstošu vārdkopu, piem., svešu zemju koki, koki no svešām zemēm. Tiem paralēli var būt atbilstoši atvasināti adjektīvi, piem., piecstāvu pilsēta vai piecstāvīga pilsēta.

Mūsdienu latviešu valodā, veidojot genitīveņus, sakausēts locījuma formas celms ar prepozīciju, piem.,

¹ Skat. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 2.d., R., 1962, 20.lpp.

² Skat. Mllvg. I, 1959, 207. lpp.

aizjūras zeme un zeme aiz jūras, piejūras pilsēta un pilsēta pie jūras, pēcrevolūcijas laikmets un laikmets pēc revolūcijas. Šiem genitīveņiem paralēli tāpat iespējami atvasinājumi ar īpašības vārdu piedēkļiem, piem., bezsniega ziema un bezsniegaina ziema, bezveida masa un bezveidīga masa.

Genitīveņi latviešu valodas gramatikās fiksēti jau sen. Par tiem runāts J. Endzelīna darbos un izcelta to tuvība ar genitīva formu¹. Tie minēti arī Mllvg² un analizēti vairākos rakstos.

Faktiskais stāvoklis ir tāds, ka genitīveņi veidojas un funkcionē teikumos. Pa daļai tos uzņem vārdnīcās kā patstāvīgus šķirklā vārdus. Bet latviešu valodas morfoloģiskajā sistēmā šo darinājumu vieta nav noteikta. Pēc funkcijas teikumā tie ir tuvi ar īpašības vārdiem, pēc cilmes un gramatiskā noformējuma — ar lietvārdu paradigmas vienu formu, ar genitīvu.

Ievērojot genitīveņu veidošanas produktivitāti mūsdienu latviešu valodā, kā arī funkcionālo tuvību starp genitīveņiem un īpašības vārdiem, var prognozēt, ka latviešu valodā paralēli ar lokāmajiem lietvārdu apzīmētājiem veidosies nelokāmi gramatisko priekšmetu pazīmes izteiksmes līdzekļi. Analogs stāvoklis jau izveidojies pamata skaitļa vārdu grupā, ko veido gan lokāmi, gan nelokāmi priekšmetu skaita pazīmes izteicēji vārdi.

No visai konspektīvās un fragmentārās inovāciju analīzes izriet, ka leksiskās inovācijas mūsdienu latviešu valodā būtiski atšķiras no gramatiskajām inovācijām gan ar cilmi, gan apjomu, gan ar ietekmes plašumu un dziļumu, ko tās rada attiecīgajā valodas apakšsistēmā.

Leksiskās inovācijas rodas kā atsevišķu valodas

¹ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 263.lpp.

² Skat. Mllvg. I.d. R., 1959, 207.lpp.

lietotāju individuāli darinājumi runas procesā. Pēc atbilstes un neatbilstes ar valodas sistēmu leksiskās inovācijas veido divas polāri pretējas grupas, t.i., potenciālistus un okazionālistus. Starp šīm leksisko inovāciju grupām atrodas diezgan plašs starpslānis, t.i., leksiskās inovācijas, kuras pa daļai (parasti nozīmes ziņā) ir okazionālas, pa daļai (parasti modeļa ziņā) ir potenciālas. Atsevišķu leksisko inovāciju iekļaušana sistēmā būtiskus plašākus pārkārtojumus tanī nerada.

Gramatiskās inovācijas ir daudz plašākas par leksiskajām, tās, ja varētu tā teikt, nav autorizētas. Gramatiskās inovācijas realizējas kā noteiktas sistēmas daļas lēna, pakāpeniska pārkārtošanās un līdzsvarošanās. Tādēļ tās risinās, aptverot vairākas gramatiskās parādības.

Aprakstot mūsdienu valodu, nedrīkstam ignorēt valodas sistēmai raksturīgo un būtisko pazīmi -- tās spēju un tendenci nepārtraukti attīstīties. Tā kā valodas sistēmas izpētei tiek izmantota runa vai teksts, tad pētniekam šai materiālā ir jānošķir apakšsistēmu stabilie veidojumi un inovāciju slānis. Formulējot mūsdienu valodas normas, jābalstās uz valodas sistēmas stabilo daļu, kā arī jāņem vērā šās sistēmas galvenās attīstības tendences. Potenciālisti un okazionālisti aplūkojami individuālā stila aprakstos.

Valodas kā sabiedriskas parādības attīstība ir sociāli nosacīta. Tā ir visu valodas runātāju kompetence. Individīda -- inovāciju autora, kā arī valodas normu pētnieka un formulētāja -- veikumam nozīme būs vienīgi tad, ja sabiedrība to pieņems un respektēs, ja veiktajam būs sabiedriska akcepta.

Saīsinājumu un avotu saraksts

- A. R.Ezera. Aka. R., 1972, 302 lpp.
B. Z.Skujinš. Balzams. R., 1972, 174 lpp.
Em. Z.Skujinš. Brunču medības. R., 1974, 118 lpp.
C. "Ģīņa."
K. "Karogs."
Kz. I.Ziedonis. Kurzemīte. R., 1970, 246 lpp.
LM. "Literatūra un Māksla."
Np. J.Liepiņš. Nedariet pāri. 1971, 180 lpp.
P. R.Luginska. Polonēzē pa Poliju. R., 1973, 164 lpp.
Pk. I.Ziedonis, V.Korotičs, G.Janaitis. Perpendikulārā karot. R., 1972, 148 lpp.
S. Stāsti. R., 1971, 288 lpp.
Sb. A.Bels. Saucēja balss. R., 1973, 186 lpp.
Ūn. I.Indrāne. Ūdensnesēja. R., 1971, 396 lpp.
Z. "Zvaigzne."
ZT. "Zinātne un Tehnika."

Р Е З Ю М Е

Э.Я.СОЛДА. Инновации и современное развитие языка

В развитии языка как системы большое место занимают инновации. Их возникновение и нарастание имеет место во всех языковых подсистемах, хотя идет разными темпами. Особенно интенсивно развивается и изменяется словарный запас языка, новообразования возникают и закрепляются в его грамматическом строе.

Лексические новообразования в современном латинском языке существенно отличаются от грамматических как по происхождению, так и по объему, по широте и глубине воздействия в системе языка.

Лексические инновации возникают как индивидуальные образования в процессе речи носителей языка.

Грамматические же инновации значительно шире, чем лексические. Они ведут к медленной постепенной перестройке и равновесию в одной части языковой системы, что происходит вместе с одновременным охватом целого ряда грамматических явлений.

SATURA RĀDĪTĀJS

✓ T.Liguta. Sarunvalodas radošā rakstura izpaušme semantikā	5
T.Kozļa. "Pazīmes lauks" un neologismi	19
✓ N.Kozina. Vārds "zeme" M.Gorkija stāstu ciklā "Pa Krievzemi"	40
✓ J.Orlovska. Dažas inovācijas angļu un lat- viešu frazeoloģijā	50
R.Popova. Izmaipas frazeoloģisko vienību komponentu sastāvā	65
J.Rozenbergs. Par dažiem inovācijas jautāju- miem pieverba genitīva konstruk- cijās ar prepozīciju <u>aiz</u>	94
✓ E.Solda. Inovācijas un valodas attīstība mūsu dienās	131

ОГЛАВЛЕНИЕ

Т.Лигута.	Проявление творческой природы разговорной речи в семантике	5
Т.Король.	"Поле признака" и неологизмы	19
Н.Козина.	Слово "земля" в цикле рассказов М.Горького "По Руси"	40
Л.Орловская.	Некоторые инновации в английской и латышской фразеслогии	50
Р.Попов.	Изменения в компонентном составе фразеологических единиц	65
Я.Розенберг.	О некоторых вопросах инновации в конструкциях привербального родительного с предлогом <u>aiž</u>	94
Э.Сойда.	Инновации и современное развитие языка	131

И Н Н О В А Ц И И
НА РАЗНЫХ ЯЗЫКОВЫХ УРОВНЯХ

Республиканский межвузовский сборник научных трудов
(на русском и латышском языке)

Редактор Я.Рашкевич
Технический редактор С.Клявиня
Корректор С.Клявиня

Латвийский государственный университет
Рига 1975

Подписано к печати 2.09.1975. ЯТ 12116. Зак. №1973.
Ф/б 60x84/16. Бумага №1. Физ.п.л.10,5. Уч.-и.л.8,1.
Тираж 250 экз. Цена 51 к.

Отпечатано на ротаприте, Рига-50, ул.Вейденбаума,5
Латвийский государственный университет им. П.Стучки

414565

0.51

~~ХИП~~

10

44/5098

Цена 51 к.

LATVIJAS UNIVERSITĀTES BIBLIOTĒKA

0509021329